

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ПЕДАГОГ ВА РАЎБАР КАДРЛАРИНИ
ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ
ОШИРИШНИ ТАШКИЛ ЭТИШ БОШ ИЛМИЙ - МЕТОДИК МАРКАЗИ

АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК ТИЛИ
ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ ПЕДАГОГ
КАДРЛАРНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ
ОШИРИШ ТАРМОҚ МАРКАЗИ

“БАДИИЙ АСАРНИ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ МЕТОДИКАСИ”

МОДУЛИ БЎЙИЧА

ЎҚУВ-УСЛУБИЙ МАЖМУА

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ПЕДАГОГ ВА РАҲБАР КАДРЛАРИНИ
ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШНИ
ТАШКИЛ ЭТИШ БОШ ИЛМИЙ - МЕТОДИК МАРКАЗИ

АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК ТИЛИ
ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ ПЕДАГОГ
КАДРЛАРИНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ
ОШИРИШ ТАРМОҚ МАРКАЗИ

“Тасдиқлайман”

Тармоқ маркази директори

проф. Б.Х.ХОДЖАЕВ

2017 йил

“БАДИИЙ АСАРНИ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ МЕТОДИКАСИ”

МОДУЛИ БЎЙИЧА

ЎҚУВ-УСЛУБИЙ МАЖМУА

Малака ошириш курси йўналиши: Ўзбек тили ва адабиёти
Тингловчилар контингенти: олий таълим муассасаларининг
профессор-ўқитувчилари

**Мазкур ўқув-услугий мажмуа Олий ва ўрта махсус таълим
вазирлигининг 2017 йил 24 августдаги 603-сонли буйруғи билан
тасдиқланган ўқув режа ва дастур асосида тайёрланди.**

Тузувчи:

Қ. Йўлдошев, пфд., профессор.

Такризчилар:

**Қ. Хусанбоева, педагогика
фанлари доктори.**

**Р. Ниёзметова, педагогика
фанлари доктори, профессор,
ТошДЎТАУ**

*Ўқув-усулий тўплам ТошДЎТАУ Кенгашининг 2017 йил
26 августдаги 1-сонли қарори билан нашрга тавсия қилинган.*

МУНДАРИЖА

I. ИШЧИ ДАСТУР	5
II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ	12
III. НАЗАРИЙ МАТЕРИАЛЛАР	21
IV. АМАЛИЙ МАСЪУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ.....	58
V. МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ МАВЗУСИ.....	59
VI. ГЛОССАРИЙ.....	59
VII. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.....	62

I. ИШЧИ ДАСТУР

Кириш

Дастур Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 26 сентябрдаги “Олий таълим муассасалари педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 278-сон қарори, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 12 июндаги “Олий таълим муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-4732-сон, 2016 йил 13 майдаги “Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида”ги ПФ-4797-сон, 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантиришга бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сон Фармонлари, 2017 йил 20 апрелдаги “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ 2909-сон Қарори йўналишлари мазмунидан келиб чиққан ҳолда тузилган бўлиб, у замонавий талаблар асосида қайта тайёрлаш ва малака ошириш жараёнларининг мазмунини такомиллаштириш ҳамда олий таълим муассасалари педагог кадрларининг касбий компетентлигини мунтазам ошириб боришни мақсад қилади.

Бугунги руҳият ва эстетика илмлари одамнинг бадиий диди унинг руҳий дунёси моҳиятини белгилашда ҳал қилувчи аҳамиятга эга эканини кўрсатмоқда. Шунинг учун ҳам бадиий асарни ўқиш, тушуниш ва таҳлил қилишда кўркам битикдан келиб чиқадиган ижтимоий маъно билан биргаликда асарнинг бадиий-эстетик қирраларини аниқлаш ҳам улкан ўрин тутишини кўрсатмоқда.

Шунинг учун ҳам ушбу модул олий ўқув юртлари профессор-ўқитувчиларига бадиий асарга ёндашишда битикнинг кўркам жиҳатларини ташкил этган унсурларни аниқлашнинг энг замонавий, самарали усуллари тўғрисида тушунча беришга йўналтирилган.

Модулнинг мақсад ва вазифалари

“Бадиий асарни таҳлил қилиш методикаси” модулининг мақсади малака ошириш курси тингловчиларини бадиий асарга муносабат ҳамда уни текшириш йўллари борасида янгича илмий ёндашувларни ўрганиш ва уларни амалда қўллаш кўникмаларини шакллантиришдан иборат.

Ушбу модулнинг **вазифалари** қуйидагиларни ўз ичига олади:

- олий ўқув юртлари профессор-ўқитувчиларида исталган йўналишда битилган кўркам битикни ўқиш, тушуниш ва таҳлил қилиш кўникмаларини таркиб топдириш;
- ҳар қандай бадиий асарнинг кўркамлигини таъминлаган омиллар нималардан иборат эканини кўра ва кўрсата билишга одатлантириш;
- профессор-ўқитувчиларда турли йўналиш ва ижодий методлар

асосида яратилган бадий битикларга бағрикенглик ва хайрихоҳлик билан ёндашиш кўникмасини қарор топдириш;

- тингловчиларда бадий асарларга ҳаётнинг нуҳаси ёки бирор эзгу ахлоқий сифатга очикдан очик чорловчи восита тарзида ёндашмаслик кўникмасини шакллантириш;

- тингловчиларда исталган кўркем битикнинг миллий адабиётдаги ўрини белгилаш бўйича шахсий мезон шаклланишига эришиш.

Модул юзасидан тингловчилар билим, кўникма, малака ва компетентлиги даражасига қўйиладиган талаблар

“Бадий асарларни таҳлил қилиш методикаси” модули юзасидан тингловчилар қуйидаги **билимларга** эга бўлишлари керак: ҳар қандай кўркем асар истеъдодли субъектнинг объектив олам ва турли шахсиятга хос жиҳатлар ҳақидаги субъектив қарашлари маҳсули эканини; бадий асарнинг қиммати унда кўтарилган мавзунинг муҳимлиги билан эмас, балки бадий ифоданинг мукамаллиги билан белгиланишини; бадий ифода мукамаллиги тил ва тасвир воситаларидан ўринли фойдаланишда намоён бўлишини; кўркем яратикнинг яхлитлигига асар қисмларининг бадий мақсадга энг мувофиқ тарзда жойлаштириш орқали эришилишини; бадий асарни таҳлил қилишда муайян илмий тамойилларга амал қилинишини; бадий асарнинг таҳлил қилиш синчининг мақсадидан келиб чиққан ҳолда турли йўналишларда амалга оширилишини.

Тингловчи қуйидаги **кўникмаларга** эга бўлиши кўзда тутилади: кўркем асарда ёзувчининг бадий нияти ҳамда битикдаги тасвирдан объектив равишда келиб чиқадиган поэтик маъно моҳиятини англай билиш; бадий асарни текшириш кечимида таҳлил тамойилларига амал қилиш; бадий битик борасидаги қарашларини илғор илмий-эстетик қарашларга таянган ҳолда тушунарли ифодалай олиш; кўркем асарни текшириш жараёнида таҳлил йўналишларидан кераклисини тўғри танлай билиш; бадий ҳақиқатни ҳаёт ҳақиқатидан фарқлай олиш ва кўркем битик учун тасвир ҳақиқати устуворлигини англаш; адабий қаҳрамонларга муносабат борасида тенденциозлик ва тарафкашликдан нари бўлиш; бадий тимсолларга ижобий ва салбий образлар сифатида ёндашмай, уларнинг мураккаб руҳиятга эга шахслар эканини кўзда тутиш.

Ушбу модулни ўзлаштириш орқали тингловчи тубандаги **малакаларни** эгаллаши кераклиги мўлжал қилинади: ҳар қандай бадий матнни тез ва тушуниб ўқиш; ўқиб чиқилган кўркем асарнинг бадий-эстетик қимматини аниқлай олиш; танишилган кўркем битикнинг бадийлигини таъминлаган эстетик омилларни тўғри кўрсатиб бериш; ҳар қандай бадий яратикқа профессионал ўқирман мақомида муносабатда бўлиш; текшираётган бадий битикнинг миллий адабиётда тутган ўрнини белгилай олиш.

Модулни ташкил этиш ва ўтказиш бўйича тавсиялар

“Бадиий асарни таҳлил қилиш методикаси” модули маъруза ва амалий машғулотлар шаклида олиб борилади. Модулдаги илмий карашлар моҳиятини тингловчиларга етказиш жараёнида ўқитишнинг замонавий усуллари, бадиий адабиёт ва эстетика илмидаги энг сўнгги ютуқлардан фойдаланиш кўзда тутилган:

- маъруза шаклидаги сабоқларда миллий ва очун адабиёттанув илмининг ютуқларини қўллаш;
- ўтказиладиган амалий машғулотларда ўқитишнинг интерфаол усуллари кўллаб, фикрий ҳужум, кичик гуруҳлар билан ишлаш сингари таълим усуллари кўллаш кўзда тутилади.

Модулнинг ўқув режасидаги бошқа модуллар билан боғлиқлиги ва узвийлиги

“Бадиий асарни таҳлил қилиш методикаси” модули ўқув режадаги биринчи блок ва мутахассислик фанларининг барча соҳалари билан узвий боғланган.

Модулнинг андрагогик таълимдаги ўрни

Модулни ўзлаштириш орқали тингловчилар “Бадиий таҳлил асослари” мутахассислик фанини ўқитишнинг илғор усуллари эгаллайдилар, уларда ҳар қандай бадиий матнга илмий жиҳатдан асосли баҳо бериш кўникмаси шакллантирилади. Бу ҳол шу фанни ўқитиш самарадорлигини сезиларли оширади.

Модул бўйича соатлар тақсимоти

№	Модул мавзулари	Ўқув юкلامаси (соат)				
		Ҳаммаси	Аудитория ўқув юкلامаси			Мустақил таълим
			Жами	жумладан		
		Назарий		Амалий машғулот		
1.	Бадиий таҳлил ва унинг турлари	4	4	2	2	
2.	Бадиий таҳлил тамойиллари	4	4	2	2	
3.	Бадиий таҳлил йўналишлари	4	4	2	2	
4.	Таҳлилда шакл ва мазмун муносабати	2	2	2		

5.	Бадиий таҳлилда дунёқараш ва миллий мансубликни ҳисобга олиш	2	2	2		
6.	Таҳлилда объект ва субъект муносабати	2	2	2		
7.	Таҳлилда асарнинг турга хос хусусиятларини ҳисобга олиш	2	2	2		
8.	Лирик асарлар таҳлили	2	2		2	
9.	Эпик асарлар таҳлили	2	2		2	
10.	Драматик асарлар таҳлили	2	2		2	
11.	Таҳлилнинг илмий мактаблари	4				4
	Жами	30	26	14	12	4

НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-мавзу. Бадиий таҳлил ва унинг турлари

«Бадиий таҳлил асослари» модулининг объекти ва предмети. «Бадиий таҳлил асослари»нинг мақсад ва вазифалари. Бадиий таҳлилнинг ижтимоий ва илмий аҳамияти. «Бадиий таҳлил асослари» фанининг илмий-тадқиқот методлари. Бадиий таҳлил тушунчасининг моҳияти. Бадиий таҳлилнинг шаклига кўра турлари. Таҳлилнинг мақсадига кўра турлари.

2-мавзу. Бадиий таҳлил тамойиллари

Тамойил тушунчасининг моҳияти. Бадиий таҳлил тамойилларини ҳисобга олиш. Бадиий таҳлилнинг етакчи тамойиллари.

3-мавзу. Бадиий таҳлил йўналишлари

Бадиий таҳлил йўналиши тушунчасининг моҳияти. Генетик йўналишга хос хусусиятлар. Типологик йўналишнинг белгилари. Функционал йўналиш сифатлари. Фалсафий йўналишга хос хусусиятлар. Таҳлилнинг психологик йўналиши. Бадиий таҳлилнинг лингвистик йўналишига хос хусусиятлар. Таҳлилнинг эстетик йўналиши.

4-мавзу. Таҳлилда шакл ва мазмун муносабати

Шакл ва мазмун тушунчаларининг фалсафий-эстетик изоҳи. Шакл ва мазмун муносабати бадиий-эстетик муаммо сифатида. Таҳлил жараёнида шакл ва мазмун муносабатини ҳисобга олишнинг зарурлиги. Бадиий матн жозибасини таъминлашда шаклнинг ўрни.

5-мавзу. Бадиий таҳлилда дунёқараш ва миллий мансубликни ҳисобга олиш

Ижодкорнинг бадиий-эстетик қарашлар тизими шаклланишида фалсафий асос ва миллий мансубликнинг аҳамияти. Бадиий асарни қабул қилишда ўқувчи дунёқарашининг ўрни. Миллий мансубликнинг ўқувчи бадиий идрокига таъсири. Миллий мансублик ва бадиий таҳлил ўртасидаги

алоқадорлик.

6-мавзу. Таҳлилда объект ва субъект муносабати

Субъект ва объект тушунчаларининг фалсафий ва эстетик изоҳи. Бадий объект тушунчасининг моҳияти. Бадий асар таҳлилида субъектнинг ўрни. Таҳлилнинг тўлалиги, чуқурлиги ва аниқлигини таъминлашда субъектнинг ўрни.

7-мавзу. Таҳлилда асарнинг тур хусусиятларини ҳисобга олиш

Таҳлилда адабий турга хос хусусиятларни ҳисобга олиш зарурлиги. Лирик турдаги асарларни таҳлил қилиш йўллари. Эпик турдаги асарларни таҳлил қилишга хос хусусиятлар. Драматик турдаги асарларни таҳлил қилишнинг ўзига хос жиҳатлари.

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-машғулот. Бадий таҳлил ва унинг турлари.

Ушбу мавзудаги амалий машғулотда тингловчилар кўркем таҳлилнинг шаклига кўра оғзаки ва ёзма, мақсадига кўра эса илмий (филологик) ҳамда ўқув (дидактик) таҳлил борасидаги назарий тушунчаларини амалиётга қўллаб кўрадилар. Кўркем таҳлилнинг бу турлари ўртасидаги ўртоқ ва айирмали жиҳатлар билан бевосита муайян бадий асарни текшириш кечимининг ўзида танишадилар.

2-машғулот. Бадий таҳлил тамойиллари.

Бу йўналишдаги амалий машғулотда кўркем асар таҳлилининг нотугаллик, шахсий фикрлик, яхлитлик, тизимлилиқ, ҳиссийлик, тарихийлик сингари бир қатор тамойиллари муайян асарни илмий тадқиқ этиш асносида қандай қўлланилиши кераклиги амалиётда синаб кўрилади.

3-машғулот. Бадий таҳлилнинг йўналишлари.

Назарий сабоқларда таҳлил йўналишлари борасидаги илмий тушунчалар бу амалий машғулотда синовдан ўтказилади. Чунончи, тингловчилар генетик йўналишдаги таҳлил психологик йўналишдагисидан униси эса лингвистик таҳлилдан қандай айирмаларга эга бўлиши мумкинлигини бевосита бирор асарнинг таҳлилинини амалга ошириш асносида синовдан ўтказадилар. Яъни ҳар бир професор-ўқитувчи конкрет бир асарни битта йўналишда таҳлил қилишга уриниб кўради ва қндай натижага эришилганини тушунтириб беради.

4-машғулот. Лирик асарлар таҳлили.

Бу мавзудаги амалий машғулотда ҳазрат Навоий, Чўлпон, Ғафур Ғулум, Миртемир, Абдулла Ориф, Ҳалима Худойберди, Шавкат Раҳмон, Фахриёр сингари шоирлар қаламига мансуб соф лирика намуналари таҳлил қилиниши кўзда тутилади. Тингловчилар бир ижодкорнинг бир неча лирик асарини ҳам илмий, ҳам ўқув таҳлилига тортадилар. Лирик асарлар таҳлилида муаллиф

мени ва рамзий ифодаларга эътибор қаратилиши лозимлиги кўзда тутилади. Шунингдек, оҳанг ва ритм ҳам бу тур асарлар таҳлилида муҳим экани ҳисобга олинади.

5-машғулот. Эпик асарлар таҳлили.

Ўзбек адабиёти хазинасида эпик асарлар ҳам жуда улкан салмоққа эга. Эпик асарларда хамиша оздир-кўпдир тафсилот бўлади ва адабий тимсолларнинг табиати ана шу тафсилотлар асносида очила боради. Катта, ўрта, кичик насрий жанрлар ҳамда эпик дostonлар таҳлилида портрет, пейзаж, характер тасвири воқеалар билан уйғунликда берилиши битикнинг кўркемлик даражасини оширишига эътибор қаратилади. Тингловчилар О.Ёкубовнинг “Кўҳна дунё”, З.Қуролбой қизининг “Тафаккур”, Н.Эшонқулнинг “Гўрўғли”, А.Йўлдошнинг “Пуанкаре”, Л.Бўрихоннинг “Қуёш ҳали ботмаган” асарларини таҳлил қилиш амалиёти билан шуғулланадилар.

6-машғулот. Драматик асарлар таҳлили.

Драматик асарлар таҳлили – жуда мураккаб кечим. Негаки, ўқиш учун эмас, балки намойиш этиш учун ёзиладиган сахна асарида муаллиф иштироки мутлақо бўлмайди ва у воқеалар ривожига таъсир кўрсата олмайди. Драматик асардаги ҳар бир тимсол ўз табиатини ўз хатти-ҳаракат ва гап-сўзлари орқали намoён этади. “Абулфайзхон, “Шоҳ Эдип”, “Мирзо Улуғбек”, “Темир хотин”, “Арабмуҳаммад Баҳодирхон” асарларини таҳлил қилишда сахна асарига хос жиҳатлар ҳисобга олинади.

Мустақил ишни ташкил этишнинг шакли ва мазмуни

Мавзу: Бадиий таҳлилнинг илмий мактаблари.

Тингловчи мустақил ишни муайян модулнинг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда қуйидаги шакллардан фойдаланиб тайёрлаши тавсия этилади:

- илмий адабиётлардан фойдаланган ҳолда бадиий таҳлилнинг илмий мактаблари моҳияти билан танишиш;
- “Бадиий таҳлил асослари” деб номланган махсус адабиёт ва унинг электрон версияси ёрдамида кўркем таҳлилнинг илмий мактаблари тўғрисида тушунчаларни мустаҳкамлаш;
- берилган амалий топшириқларни бажариш.

ЎҚИТИШ ШАКЛЛАРИ

Мазкур модул бўйича қуйидаги ўқитиш шаклларидан фойдаланилади:

- маърузалар, амалий машғулотлар (маълумотлар ва технологияларни англаб олиш, ақлий қизиқишни ривожлантириш, назарий билимларни мустаҳкамлаш);
- давра суҳбатлари (қўрилаётган лойиҳа ечимлари бўйича таклиф бериш қобилиятини ошириш, эшитиш, идрок қилиш ва мантиқий хулосалар чиқариш);
- баҳс ва мунозаралар (лойиҳалар ечими бўйича далиллар ва асосли аргументларни тақдим қилиш, эшитиш ва муаммолар ечимини топиш қобилиятини ривожлантириш).

БАҲОЛАШ МЕЗОНИ

№	Ўқув-топшириқ тури	Максимал балл	Баҳолаш мезони		
		0,5	“аъло”	“яхши”	“ўрта”
1.	Ўқув-лойиҳа ишини бажариш	0,5	0,5	0,4	0,3

II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ

Айрим интерфаол усулларнинг моҳияти. Интерфаол методлар орасида энг кўп қўлланиладиган ва катта самара бериши мумкин бўлгани “**Фикрий ҳужум**” усулидир. “Фикрий ҳужум” бирор синф ёки ўқувчилар жамоаси олдига қўйилган муаммони ечишнинг энг самарали ва демократик йўлидир. Шунини алоҳида таъкиллаш ўринлики, ҳозир “Фикрий ҳужум” усулидан фойдаланиш амалиётида ўқитувчилар ўтган мавзулар юзасидан ўқувчиларга турли-туман саволлар билан “ҳужум” қилишади. Ҳолбуки, “Фикрий ҳужум”нинг бутун моҳияти ўқувчиларнинг ўзлари янги мавзунини ўзлаштириш ёки қўйилган бирор дидактик муаммони ҳал этиш учун фикрларини зўриқтириб, тинимсиз “ҳужум” қилиш ва шундай қизиқ ва қизғин фаолият натижасида ўқув топшириғини бажаришларидадир. Бу усулнинг диққатга лойиқ жиҳати шундаки, унда кичик гуруҳлардаги ўқувчилар ўзаро биргаликда ишлашга, яхши ёки ёмон ўқишдан қатъи назар ҳар бир боланинг фикрини эшитишга ўрганишади. Гуруҳ аъзоларига бир хил баҳо қўйилиши эса болаларда жамоатчилик руҳини шакллантиради.

“Фикрий ҳужум”да ўқитувчи бошқарувчи эмас, балки **фисилатор** (ёрдам берувчи) сифатида иш қўради. У ўқувчилар фаолиятини муаммога йўналтириб туради, уларнинг асосий мақсаддан чалғиб кетмасликларини таъминлайди. “Фикрий ҳужум” методини қўллаш қўйидаги тахминий босқичлардан иборат бўлиши каттароқ самара бериши мумкин:

1. Тайёргарлик. “Фикрий ҳужум” усулида ўтиладиган дарс бошланганга қадар унда ечилиши керак бўлган муаммо ёки бажарилиши лозим бўлган топшириқдан ўқувчилар хабардор қилинишлари лозим. Болалар бу муаммо ёхуд вазифа тўғрисида муайян вақт давомида бош қотиришлари, ўйлаб кўришлари керак. Шунингдек, синфдаги ўқувчилар муайян кичик гуруҳларга бўлиниб, гуруҳдаги ҳар бир бола аниқ вазифа билан таъминланиши зарур. Чунончи, ким гуруҳга етакчи бўлиши, кимлар айтилган фикрларни ёзиб олиш учун котиблик қилиши, кимлар ҳакамлар сафида бўлиши белгилаб қўйилиши лозим.

2. Далиллар топиш. Дарсда ўқувчилар ҳал этишлари керак бўлган муаммо аниқ ва тушунарли бўлиши керак. Берилаётган топшириқ бир неча кун олдин хаттахтага ёзиб қўйилиб, ўқувчилар билан муҳокама қилиниши керак. Муаммо юзасидан ўқувчиларнинг дастлабки фикрлари эшитиб кўрилса, улар мувозанатдан чиқиб, безовта бўлиб қолишади.

3. Дастлабки машқ. “Фикрий ҳужум” ёрдамида ҳал қилиниши зарур бўлган муаммони ечишга ўқувчиларни руҳан ва ақлан тайёрлаш учун дастлабки машқ ўтказиш фойдалидир. У қўйилаётган муаммога бевосита тегишли бўлмаслиги ҳам мумкин. Ўқувчиларда “Фикрий ҳужум” усули қандай бўлиши ҳақида тасаввур уйғотиш учун ҳам дастлабки машқни ўтказиш зарурдир.

4. Фикрларни ҳисобга олиш. Бу босқич ечилиши керак бўлган муаммо юзасидан ўқувчиларнинг фикрий ҳужуми билан бошланади. Истаган ўқувчи, истаган фикрини, истаган вақтда айтиши мумкин. Айтилган ҳар бир фикр котиблар томонидан ёзиб олиниши зарур. Ўқувчилар ҳар қандай тўғри-нотўғри, яхши-ёмон фикрларни билдиришдан чўчимасликлари учун қуйидаги қоидалар хаттахтага ёзиб қўйилиб, уларга ҳаммининг сўзсиз амал қилиши таъминланиши керак:

- Айтилаётган фикрлар қандайлигидан қатъи назар **ТАНҚИД ҚИЛМАСЛИК, БАҲОЛАМАСЛИК, МУНОСАБАТ БИЛДИРМАСЛИК;**

- “Фикрий ҳужум”да **НОТЎҒРИ ФИКР БЎЛМАЙДИ.** Эсга келган ҳар қандай фикр ўйлаб ўтирмай, айтилиши керак. Баъзан айнан бўлмағур, “аҳмоқона”, ақлга тўғри келмайдиган фикрлар фойдали ғояларнинг юзага келишига сабаб бўлиши мумкин;

- **ФИКРЛАРНИНГ МИҚДОРИ МУҲИМ.** Ўқувчилар имкон қадар кўп фикр билдиришлари керак. Чунки ортиқча фикрларни қисқартириш, етмай қолган фикрларни кўпайтиришдан осонроқ;

- **ФИКРЛАРНИ АЛМАШТИРИШ, ҚЎШИШ, ЯХШИЛАШ ЛОЗИМ.** Ҳаммининг фикри ёзиб олиниб, улар мақсадга мувофиқ тарзда жойлаштирилиши, сараланиши, таҳрир қилиниши, таҳлил этилиши керак;

- **БЕМАЛОЛ БЎЛИШ, ЗАВҚЛАНИШ КЕРАК.** “Фикрий ҳужум” кечимида ўқувчилар асабийлашмасликлари, жараён завқли ўйин руҳида ўтиши керак. “Фикрий ҳужум” қанча қизиқарли бўлса, шунча кўп самара келтиради. Ўйин руҳидаги қизиқарли фаолиятда гуруҳ ичида дўстона вазият юзага келиб, ўқувчилар бир-бирларига ёрдам кўрсатишади;

- **БАЪЗАН ЎЙЛАНИБ ЖИМ ТУРИШ ҲАМ ФОЙДАЛИ.** Айрим ўқувчиларнинг ўйланиб жим туришларини ёмон қабул қилмаслик, уларни фикрсизликда айбламаслик керак, ўйланиб жим турган одам бирор ноёб фикрни айтиб юбориши ҳам мумкин.

5. Ечимни топиш. Ўқувчилар “фикрий ҳужум”га киришганларидан кейин белгиланган вақт ўтгач, ўқитувчи “ҳужум”ни тўхтатиб, муаммони ечишга ўтиш кераклигини эсга солади. Бу вақтда гуруҳлардаги котиблар барча фикрларни ёзиб олган, ўқувчилар бу фикрларнинг қайсилари яроқли экани тўғрисида ўйлай бошлаган бўлади. Ўқувчилар ўзаро маслаҳатлашиб, айтилган фикрларни муҳокама қилиб, кераксизларини ўчириб, яроқли фикрлар миқдорини қисқартириб боради. Охирида бир неча жуда муҳим қарашларгина қолади. Гуруҳ ана шуларга таяниб, таълимий масаланинг ечилиши бўйича ўз хулосасини беради.

Машғулот сўнгида “Фикрий ҳужум” жараёни қандай ўтгани ва қайси гуруҳга нима сабабдан қандай баҳо қўйилиши хусусида ўқитувчи бир неча оғиз сўз айтади. Алоҳида таъкидлаш керакки, баҳо алоҳида болаларга эмас, балки кичик гуруҳлардаги барча ўқувчига қўйилади. Шундай қилинса, гуруҳ аъзолари бир-бирларини ўқитишади, дидактик материалнинг барча қатнашчилар томонидан тўла ўзлаштирилишига эришилади.

Интерфаол методлар технологиялашаётган педагогик амалиётнинг энг оддий кўринишидир. Ҳозирги кунда бутун жаҳон бўйича таълим жараёнини

технологиялаштириш, яъни худди битта технологияда ташкил этилган ишлаб чиқариш кечимида конвейердан бир хил товар чиққани каби ўқувчиларни таълим мазмунини тўла ўзлаштирадиган даражада тайёрлашга уриниш кетмоқда. Бунда педагогик технология шу қадар мукамал ишлаб чиқилиши ва шу қадар маҳорат билан ташкил этилиши лозимки, унда таълимнинг мазмунини ўзлаштириб ололмайдиган бирорта ўқувчи қолмасин, деган вазифа қўйилмоқда.

“ФИКРИЙ ХУЖУМ” МЕТОДИДАН ФОЙДАЛАНИШ

Интерфаол методлар орасида энг кўп қўлланиладиган ва катта самара бериши мумкин бўлган усул **“фикрий ҳужум”** дир. “Фикрий ҳужум” бирор синф ёки ўқувчилар жамоаси олдига қўйилган муаммони ечишнинг энг самарали ва демократик йўлидир. Шунини алоҳида таъкиллаш ўринлики, ҳозир “Фикрий ҳужум” усулидан фойдаланиш амалиётида ўқитувчилар ўтган мавзулар юзасидан ўқувчиларга турли-туман саволлар билан “ҳужум” қилишлари кенг тарқалган. Ҳолбуки, тамомила бунинг тескариси бўлиши керак.

“Фикрий ҳужум”нинг бутун моҳияти ўқувчиларнинг ўзлари янги мавзунини ўзлаштириш ёки қўйилган бирор дидактик муаммони ҳал этиш учун фикрларини зўриқтириб, тинимсиз “ҳужум” қилишлари ва шу тариқа кўрсатилган қизиқарли қизғин фаолият натижасида ўқув топшириғини бажаришлари керак. Бу усулнинг диққатга лойиқ жиҳати шундаки, унда ўқувчилар ўзаро биргаликда ишлашга, яхши ёки ёмон ўқишдан қатъи назар ҳар битта қатнашчининг фикрини эшитишга ўрганишади. Шунингдек, гуруҳ аъзоларининг бир хил баҳоланиши болаларда жамоатчилик руҳини шакллантиришга хизмат қилади.

“Фикрий ҳужум”да ўқитувчи бошқарувчи эмас, балки **фисилатор** (ёрдам берувчи) сифатида иш кўради. У ўқувчилар фаолиятини ташкил қилади, йўналтириб туради, уларнинг асосий мақсаддан чалғиб кетмасликларини таъминлайди. “Фикрий ҳужум” методини қўллаш қуйидаги тахминий босқичлардан иборат бўлиши мумкин:

6. Тайёргарлик. “Фикрий ҳужум” усулида ўтиладиган дарс бошланганга қадар у дарсда ҳал қилиниши керак бўлган муаммо ёки бажарилиши лозим топшириқдан ўқувчилар хабардор қилинишлари лозим. Токи, болалар бу муаммо ёхуд вазифа тўғрисида муайян вақт давомида бош қотиришлари, ўйлаб кўришлари мумкин бўлсин. Шунингдек, синфдаги ўқувчилар муайян кичик гуруҳларга бўлинишлари ва уларнинг ҳар бири аниқ вазифа билан таъминланишлари зарур. Чунончи, ким гуруҳга етакчи бўлиши, кимлар айтилган турли-туман фикрларни ёзиб олиш учун котиблик қилиши белгилаб қўйилиши зарур. Шунингдек, ўқитувчи аълочи ва холис ўқувчилардан қайси гуруҳнинг жавоби энг тўғри эканини белгилаб берадиган ҳакамлар ҳайъатини ташкил этиши керак.

7. Далиллар топиш. Дарсда ўқувчилар ҳал этишлари керак бўлган муаммо аниқ ва тушунарли бўлиши зарур. Берилаётган топшириқни дарстахтага ёзиб қўйиш, бир неча кун олдин уни ўқувчилар билан муҳокама

қилиш керак. Муаммо юзасидан ўқувчиларнинг дастлабки яхши-ёмон фикрлари эшитиб кўрилса, улар мувозанатдан чиқиб, безовта бўлиб қолишади.

8. Дастлабки машқ. “Фикрий ҳужум” ёрдамида ҳал қилиниши зарур бўлган муаммони ечишга ўқувчиларни руҳан ва ақлан тайёрлаш учун дастлабки машқ ўтказиш фойдалидир. Бу машқ қўйилаётган муаммога бевосита тегишли бўлмаслиги ҳам мумкин. Дастлабки машқ “Фикрий ҳужум” усули қандай бўлишини ўқувчилар тасаввур этишлари учун ҳам ғоят зарурдир.

9. Фикрларни олиш. Интерфаол усулдаги энг асосий ва қизиқарли бўлган бу босқич тавсия этилган муаммо юзасидан фикрий ҳужум билан бошланади. Истаган ўқувчи, истаган вақтида, истаган фикрини айтиши мумкин. Фақат фикрларнинг котиблар томонидан ёзиб олинишига улгуриш зарур бўлади. Ўқувчилар ҳар қандай тўғри-нотўғри, яхши-ёмон фикрларни билдиришдан чўчимасликлари учун қуйидаги қоидалар дарстахтага ёзиб қўйилиши ва унга ҳаммининг амал қилиши таъминланиши керак:

- **ТАНҚИД ҚИЛМАСЛИК ВА БАҲОЛАМАСЛИК** (айтилаётган фикрлар қандайлигидан қатъи назар ҳеч ким ҳеч кимни бирор йўсинда танқид қилмаслиги, дакки бермаслиги, муносабат билдирмаслиги керак);

- **НОТЎҒРИ ФИКР БЎЛМАЙДИ** (эсга келган ҳар қандай фикр ўйлаб ўтирмай, айтилиши керак. Бўлмағур, “ахлоқона”, тўғри келмайдигандай кўринадиган фикрлар баъзан фойдали ғояларнинг юзага келишига сабаб бўлиши ҳам мумкин);

- **ФИКРЛАРНИНГ МИҚДОРИ МУҲИМ** (фикрлар қанча кўп бўлса, шунча яхши, чунки ортиқча ғояларни қисқартириш, етарлича бўлмай қолган фикрларни кўпайтиришдан осонроқ);

- **ФИКРЛАРНИ АЛМАШТИРИШ, ҚЎШИШ, ЯХШИЛАШ ЛОЗИМ** (ҳаммининг фикри олиниб, улар мақсадга мувофиқ тарзда ўринлаштирилиши, сараланиши, таҳрир қилиниши, таҳлил этилиши керак);

- **БЕМАЛОЛ БЎЛИШ, ЎЙНАБ ЗАВҚ ОЛИШ КЕРАК** (“фикрий ҳужум” жараёни ўйин ва завқланиш руҳида ўтиши керак. У қизиқарли бўлса, кўпроқ самара келтиради. “Фикрий ҳужум” ўйин руҳида, қизиқарли ўтказилса, гуруҳ ичида дўстона вазият юзага келиб, ўқувчилар бир-бирларига ўзаро ёрдам кўрсатишади);

Умуман, машғулот сўнгида “Фикрий ҳужум” жараёни қандай ўтгани ва қайси гуруҳга нима сабабдан қандай баҳо қўйилиши хусусида бир неча оғиз сўз айтилгани маъқул. Алоҳида таъкидлаш керакки, баҳо алоҳида ўқувчиларга эмас, балки кичик гуруҳдаги барча мучаларга қўйилади. Шундай қилинса, гуруҳ аъзолари бир-бирларини ўқитишади, дидактик материалнинг ҳамма томонидан ўзлаштирилишига интилишади.

Адабиёт ўқитувчиси “Фикрий ҳужум” асносида муаммонинг ечими сифатида тақдим этилаётган фикр ўрганилиши лозим бўлган бадиий асар матнидан келтириб чиқарилган бўлишига алоҳида эътибор бериши керак.

“КЛАСТЕР” УСУЛИДАН ФОЙДАЛАНИШ

“Кластер” инглизча сўз бўлиб, “боғлам”, “тутам”, “тарам”, “даста” маъноларини англатади. Бу усулнинг “боғлам”, “тутам”, “тарам”, “даста” маъноларидаги сўз билан аталишининг сабаби шундаки, ушбу методда ҳар бир кичик гуруҳ бутун гуруҳ олдида турган **умумий муаммонинг бир жиҳатини ҳал этишга** йўналтирилади. Ҳар бир кичик гуруҳ олдида умумий ўқув муаммосининг бирор қиррасини ечиш топширилади ва барча кичик гуруҳларнинг фаолияти натижасида ўқув муаммоси тўла ҳал қилинади. Бунда кичик гуруҳ аъзолари муаммони ечишда қўл келадиган далилларни имкон борича кўпроқ тўплашга йўналтирилади.

Айрим жиҳатларига кўра “кластер” “фикрий ҳужум”га ўхшаб ҳам кетади. Фақат бунда ҳар бир кичик гуруҳ қўйилган умумий муаммонинг бир жиҳатини аниқлашга эътибор қаратади. Кластер усули ўқувчиларни тезкор фикрлашга, далилларни таҳлил қилиш, хусусий факт замиридаги умумийга хос жиҳатни кўриш ва улар асосида хулоса чиқарабилишга ўргатади.

Кластер усулидан фойдаланиш ҳам бир неча босқичли жараён дир. **Биринчи босқичда** ўқитувчи дарстахтага умумий муаммо ва уни ечишда қўл келиши мумкин бўлган калит сўзларни ёзиб қўяди. Масалан, Ўткир Ҳошимовнинг “Баҳор қайтмайди” қиссасини кластер усули асосида ўрганишда ўқувчилар олдида “Алимардоннинг маънавий таназзули сабаблари нимада?” муаммоси қўйилди. Муаммонинг ечими учун “дўстлик”, “хиёнат”, “худбинлик”, “манфаатпарастлик”, “бузуклик”, “талант”, “эзгулик”, “жазо”, “мукофот”, “адолат”, “соддалик”, “тўғрилиқ”, “истеъдод”, “манманлик” каби калит сўзлар берилди.

Иккинчи босқичда ўқув гуруҳи уч кичик гуруҳчага бўлинди ва 1- кичик гуруҳ “Алимардон ҳалокатининг ижтимоий сабаблари”, 2- кичик гуруҳ “Алимардон маънавий таназзулининг касбий омиллари”, 3- кичик гуруҳ “Алимардон табиатидаги уни ҳалокатга етаклаган жиҳатлар” хусусида кластер усулида изланиш олиб боришлари кераклиги айтилди.

Учинчи босқичда ҳар бир кичик гуруҳ ўз олдида турган ўқув муаммоси юзасидан асар матнига таяниб, имкон қадар кўпроқ калит сўзлар, кўчирмалар, фикрлар топади. Бунда фикр ва таклифларнинг чегараси белгиланмайди, фақат вақтгина чегараланади, холос.

Тўртинчи босқичда топилган калит сўзлар, кўчирмалар, муаммо ечимига доир фикрлар ўртасидаги боғлиқлик топишга уринилди. Ҳар бир кичик гуруҳ ўз кластери юзасидан кузатишларини охирига етказгач, олдиларига қўйилган муаммо бўйича топилган ечимларни ўқитувчи ва бошқа гуруҳдошларига тақдим этдилар.

Учта кичик гуруҳ томонидан қилинган кузатишлар, тўпланган омиллар ва берилган изоҳлар ўқувчиларга қисса бош қаҳрамони Алимардон Тўраев тимсолининг ҳалокати сабаблари юзасидан бир тўхташга келиш, асардаги образларни тавсифлаш имконини берди. Бу қарашлар дарслик муаллифлари айтганидай ёки ўқитувчи кутганидай бўлмаслиги ҳам мумкин.

“ГАЛЕРЕЯ” УСУЛИДАН ФОЙДАЛАНИШ

Ҳар бир томошабин расмлар галереясидаги барча асарларни кўриши ва бу тўғрида истаган одам билан фикрлашиши мумкин бўлганидек, “галерея” усулидан фойдаланганда ҳам турли кичик гуруҳларнинг аъзолари ҳар бир муаммо бўйича ўзлари топган ечим юзасидан бошқа кичик гуруҳдагилар билан фикрлашишлари мумкин. Дейлик, “Баҳор қайтмайди” қиссаси юзасидан уч кичик гуруҳ ўз олдиларига қўйилган муаммо бўйича тайёрлаган жавоблари билан ёнидаги кичик гуруҳ аъзоларини таништирадилар ва, ўз навбатида, уларнинг ўз муаммолари бўйича бермоқчи бўлган жавоблари билан ҳам танишадилар. Шу аснода ҳар бир кичик гуруҳ кўшнисининг муаммоси моҳиятидан хабардор бўлади, улар таклиф қилаётган ечим маъқул келмаган ўринларда ўз мулоҳазаларини ёзиб қўяди. Шу тариқа, ўқув гуруҳидаги барча ўқувчилар бир-бирларининг муаммолари билан танишадилар ва уларни тўғри ечиш юзасидан ўз таклифларини беришади. Шундан сўнг ҳар бир кичик гуруҳ ўз муаммосига қайтади ва кўшни гуруҳчадагилар айтган таклифлар нуқтаи назаридан ўз жавобларини қайта кўриб чиқади. Ниҳоят, ҳар бир кичик гуруҳ ўз муаммоси бўйича тайёрлаган ечимларни ўқитувчига тақдим этиб, масаланинг нима сабабдан айнан шундай ҳал этилганини изоҳлайди. Бошқа кичик гуруҳдагилар кўшнилариининг жавобларидаги уларни қониқтирмаган ўринлар юзасидан тўлдиришлар қилиши, изоҳлар бериши мумкин. Бу ҳолат кичик гуруҳ аъзоларини баҳолашда ҳисобга олинади.

“АЙЛАНА” УСУЛИДАН ФОЙДАЛАНИШ

Адабий таълимда етарлича самара билан қўллаш мумкин бўлган интерфаол усуллардан бири “айлана” деб аталади. Бу усул ёзма ёки оғзаки шаклда ўтказилиши мумкин. Ушбу усулда битта савол ёки бир гуруҳ саволларга ҳар бир ўқувчи томонидан алоҳида жавоб берилиши кўзда тутилади.

“Айлана” усулидан фойдаланганда ҳам ўқувчиларга бериладиган савол ёки муаммо бир неча тўғри жавобга эга бўлишига эътибор қаратилиши лозим. Демак, аниқ далиллар ўзлаштирилиши кўзда тутилладиган машғулотларда бу усулдан фойдаланиб бўлмайди. “Айлана” усули бирор адабий қаҳрамон ёки тимсоллар гуруҳининг хатти-ҳаракатларига баҳо бериш, муносабат билдириш, ҳар бир ўқувчининг нуқтаи назарини англатиш талаб этиладиган мавзуларни ўрганишда кутилган самарани бериши мумкин.

Америкалик адиб Жек Лондоннинг “Ҳаётга муҳаббат” ҳикояси берилган. Ушбу асарни ўрганишда гуруҳдаги ўқувчилар олти кишилик кичик гуруҳларга бўлинади, ҳар бир кичик гуруҳ олдида биттадан муаммо қўйилади ва муаммонинг ечими учун сарфланадиган вақт белгиланади. Кичик гуруҳдаги ҳар бир ўқувчи муаммога ўз ечимини таклиф қилади. Тушунарлироқ бўлиши учун бу жараёни қуйидагича ифодалаш мумкин:

1- қадам. 1- кичик гуруҳ олдида “Ҳикоя қаҳрамони билан унинг

шериги Биллинг хатти-харакатларини изоҳланг” топшириғи берилади.

2- қадам. Кичик гуруҳга шу топшириқ ёзилган битта катта қоғоз ва битта ручка берилади.

3- қадам. 1- ўқувчи фамилияси ва ўз жавобини ёзади.

4- қадам. 1- ўқувчи қоғозни ўнг томонида ўтирган гуруҳдошига узатади. 2- ўқувчи ўз фамилияси ва жавобини ёзади.

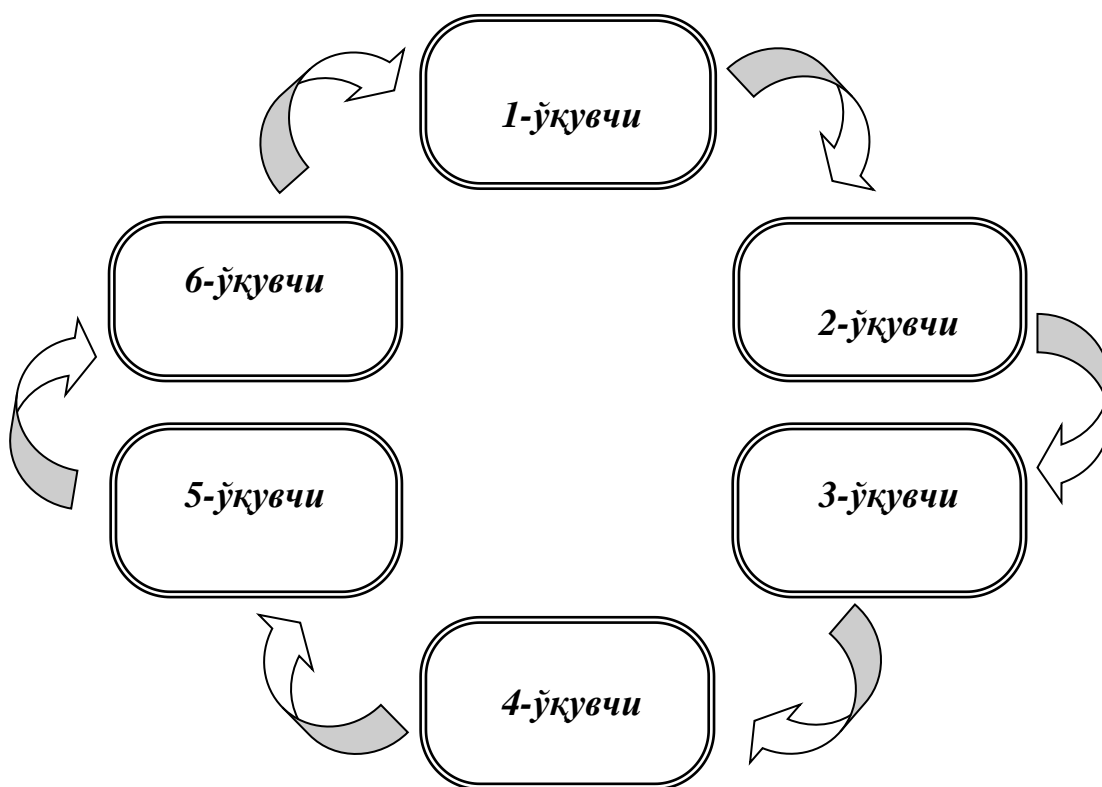
5- қадам. 2- ўқувчи ҳам қоғозни ўнг томонидаги шеригига узатади. У ҳам фамилияси ва хаёлида тайёрлаб турган жавобини ёзади. Шу тариқа, қоғоз айланаверади, муаммога берилган жавоблар сони кўпаяверади. Вақт етишига қараб, кичик гуруҳ аъзолари муаммога бир неча мартадан жавоб ёзишлари ҳам мумкин.

6- қадам. Белгиланган вақт тугагач, гуруҳ ўз ишини якунлайди.

“Айлана”ни қўллашда ўқитувчи кичик гуруҳлардан олинган жавоблардан қандай фойдаланишни олдиндан ўйлаб қўйиши керак бўлади. Негаки, агар олинган жавоблардан муайян ўқув мақсадларида фойдаланилмаса, кейинчалик ўқувчилар бу усулга жиддий қарамай қўяди ва астойдил ўйлаб ўтирмай, жавобларни шунчаки ёзиб қўйишга одатланишади. Ўқитувчи ҳам, ўқувчилар ҳам берилган жавоблар ўқув жараёнининг тугаши эмас, балки бошланиши эканини кўзда тутиб, улардан ягона таълимий мақсадга эришишда фойдаланиши лозим бўлади.

Шу ҳикояни ўрганиш юзасидан 2- кичик гуруҳга “Касал бўри билан оч одам тасвиридаги ўхшаш ва фарқли жиҳатларни кўрсатинг”, 3- кичик гуруҳга “Ночор ва касал одамнинг очлик ҳамда кимсасизлик синовидан омон ўтгани сабабини изоҳланг”, 4- гуруҳга “Ҳикоя матнидан одамга қудрат бахш этадиган асосий омил нима эканини аниқланг” тарзида топшириқлар берилади. Бу кичик гуруҳлар ҳам 1- кичик гуруҳ қўллаган тартибда иш олиб боришади.

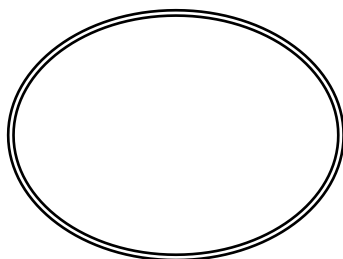
“Айлана” усулида барча кичик гуруҳдаги ўқувчилар бир-бирларининг жавобларидан хабардор бўлишади ва ўзлари берадиган жавобда олдингиларни такрорламасликка, муаммонинг янги қирраларини очиб беришга интилишади. Шунингдек, бу усул ўқувчиларга ўзларини ўзлари тўғрилаш имконини ҳам беради.

“ЧУВАЛЧАНГ” УСУЛИДАН ФОЙДАЛАНИШ

Адабий таълимда самарали ишлатиш мумкин бўлган интерфаол усуллардан бири “чувалчанг” (зигзаг) усулидир. Интерфаол методнинг бундай номланиши сабаби шундаки, унда турли кичик гуруҳдаги ўқувчилар вақти-вақти билан ўрин алмашиб, бир-бирларига ўтиб турадилар, материални ўзлаштириш ва жавобни тақдим этиш хусусида ўзаро келишиб оладилар. “Чувалчанг” усулида кичик гуруҳнинг ҳар бир аъзоси рақамланади. Агар бирор кичик гуруҳда бирорта аъзо кўп ёки кам бўлса, рақам ҳам шунга яраша битта ортиқ ёхуд кам бўлади. Ўқувчиларнинг рақамланиши сабаби шундаки, ўқитувчи кичик гуруҳларнинг ҳар бири олдида бажарилиши лозим бўлган ўқув вазифасини кўйгач, рақамлар асосида маслаҳат гуруҳлари ташкил этади. Чунончи, 1- рақамлилар алоҳида, 2- рақамлилар ўз бошларига, 3- рақамлилар ўз олдиларига ва ҳақозо тарзида вақтинчалик маслаҳат гуруҳи ташкил этилади. Маслаҳат гуруҳи олдида ўқув муаммосини тўғри ечиш ва эса қоладиган йўсинда тақдим этиш йўлларини белгилаш вазифаси кўйилади. Маслаҳатчилар ўзаро фикрлашиб олишгач, ўз гуруҳларига қайтадилар.

“Чувалчанг” усули моҳиятини қуйидаги йўсинда эса қоларлироқ ифодалаш мумкин:

1- босқич. Гуруҳ ўқувчилари ўзлаштиришлари лозим бўлган ўқув материали ўқитувчи томонидан мантиқий қисмларга ажратилади.

2- босқич. Гуруҳ ўқувчилари кичик гуруҳларга бўлинишади ва ҳар бир аъзо рақамланади.

3- босқич. Ўқувчилар ўзлаштиришлари лозим бўлган материаллар бўлиб берилади.

4- босқич. Кичик гуруҳларнинг бир хил рақамли ўқувчиларидан маслаҳат гуруҳи тузилади. Масалаҳат гуруҳи аъзолари материални чуқурроқ ўрганиш ва яхшироқ тақдим қилиш йўллари хусусида келишиб олишади.

5- босқич. Маслаҳат гуруҳидаги ўқувчилар ўзларининг асл кичик гуруҳларига қайтишади. Улар ўқув материали ҳар бир ўқувчи томонидан тўла ўзлаштирилишини ташкил этади ва назорат қилади.

6- босқич. Ўқувчиларнинг ўзлаштирганлик даражаси ўқитувчи томонидан текширилади ва баҳоланади.

5- синфда ўқувчилар буюк муҳаддис имом Муҳаммад ал-Бухорийнинг “Ал-адаб ал-муфрад” асаридан берилган намуналар билан танишишлари кераклиги кўзда тутилган. “Чувалчанг” усулининг самарадорлигини таъминлайдиган омил шундан иборатки, унда ўрганилиши лозим бўлган адабий материал ўқитувчи томонидан муайян қисмларга ажратилади. Жумладан, ал-Бухорий ҳадислари мазмун йўналишига қараб, “Ота-она ҳақини адо этиш тўғрисидаги ҳадислар”, “Кишилар ўртасидаги ўзаро муносабатларга доир ҳадислар”, “Кўнгил ҳолатлари ҳақидаги ҳадислар”, “Эзгу инсоний хулқ тўғрисидаги ҳадислар” каби тўрт туркумга бўлинди. 57-гуруҳдаги 28 ўқувчи етти кишилиқ тўртта кичик гуруҳга ажратилди. Ҳар бир кичик гуруҳга юқоридаги ўқув топшириқларидан бири берилди. Кичик гуруҳлар материал билан бир сидра танишиб бўлишгач, барча кичик гуруҳларнинг 1-, 2-, 3-, 4-, 5-, 6-, 7- рақамли ўқувчилари маслаҳат гуруҳлари сифатида етти жойга тўпланиб, масалани қандай ҳал этиш ва қай тартибда тақдим қилиш юзасидан ўзаро келишиб олишди. Сўнг маслаҳатчилар яна ўз асл кичик гуруҳларига қайтишди. Ҳар бир ўқувчи бошқа кичик гуруҳларда иш қай йўсинда кетаётганини билгани учун ўз гуруҳчасидаги ишни имкон қадар самарали ташкил қилишга уринади. Бунинг учун ҳар бир ўқувчининг белгиланган йўналишдаги ҳадислар билан тўла танишиб, уни шарҳлашига эътибор қилинади. Маслаҳатчининг ўзи ҳам ҳадислар юзасидан ўз кузатишларини билдиришга уринади. Тақдимчи кичик гуруҳ аъзолари томонидан тайёрланган жавобни муайян тартибда бошқа кичик гуруҳлар ва ўқитувчи эътиборига тақдим этади. Бир кичик гуруҳнинг жавобига бошқа кичик гуруҳ аъзолари ҳам муносабат билдириши, лозим топилса, жавоблар тўлдирилиши мумкин.

III. НАЗАРИЙ МАТЕРИАЛЛАР

1-мавзу. БАДИЙ ТАҲЛИЛ ВА УНИНГ ТУРЛАРИ

РЕЖА:

- 1.1. «Бадиий таҳлил асослари» модулининг объекти ва предмети.
- 1.2. «Бадиий таҳлил асослари»нинг мақсад ва вазифалари.
- 1.3. Бадиий таҳлилнинг ижтимоий ва илмий аҳамияти.
- 1.4. «Бадиий таҳлил асослари» фанининг илмий-тадқиқот методлари.
- 1.5. Бадиий таҳлил тушунчасининг моҳияти.
- 1.6. Бадиий таҳлилнинг шаклига кўра турлари.
- 1.7. Таҳлилнинг мақсадига кўра турлари.

Таянч иборалар: «Бадиий таҳлил», «ҳерменевтика», «бадиий матн идроки», «маънавият ва бадиий асар», «адабиётшунослик ва таҳлил», «таҳлил ва маънавият».

- 1.1. «Бадиий таҳлил асослари» модулининг объекти ва предмети.

«Бадиий таҳлил асослари» курси филолог мутахассисларни бадиий асар билан профессионал даражада ишлашга ўргатиш омилидир. Бадиий таҳлилдан хабарсизлик ёки бу борада етарли малакага эга бўлмаслик олий филологик таълимни самарасиз қилади. Ўзбек адабиётшунослик илмининг дунё адабиёттануви даражасидан орқадалиги, ҳерменевтик усуллардан йироқлиги, психоналитик таҳлил имкониятларидан фойдаланолмаслиги, бадиий таҳлилнинг, асосан, социологик талқин (интерпретация) ёки сюжетни қайта ҳикоялаш тусида эканлиги бадиий матнга ёндашиш йўлини билмаслик оқибатидир.

Бадиий асар таҳлили жуда қадим замонлардан буён илм эгаларининг диққатини тортиб келган. Дунё олимлари унга турлича таъриф беришган. Бадиий таҳлил Кунчиқиш адабиётшунослиги илмида ҳам азалдан муҳокама мавзуси бўлган. Милоддан тўрт минг йиллар олдин ҳинд манбаларида бир адабий матнни минг хил тушуниш мумкинлиги тўғрисида гап боради. Форобий, Ибн Сино, Аҳмад Тарозий, Навоий, Бобур сингари туркий мутафаккирларнинг асарларида эса бадиий таҳлилга исломий-туркий ёндашув акс этган.

Санъат инсон ҳиссий-интеллектуал ва ижодий (креатив) фаолиятининг олий кўринишидир. Инсон маънавиятини шакллантириш имкониятининг катталиги ва одамга таъсир қудрати миқёсига кўра бадиий адабиёт санъатнинг бошқа турлари орасида алоҳида мавқега эгадир. Ғоят кўп ўлчовли мураккаб бутунлик бўлмиш бадиий адабиёт ўқувчи томонидан ўқилиб, ҳис этилиб, англаниб олингандагина таъсирчан эстетик-маънавий энергияга айланади. Ҳис этилмаган, англанмаган гўзаллик ҳаётдаги фойдаланилмаган имконият каби шахс маънавиятига таъсир кўрсата олмайди. Шунинг учун ҳам олий адабий таълимда бадиий асар таҳлили

алоҳида мавқега, аҳамиятга эгадир. Адабий таълим олдидаги бош мақсадга эришиш учун филолог мутахассис бадий асарни таҳлил қилиш йўлларини пухта эгаллаб олиши шартдир.

Етук бадий матнларнинг кўпчилик томонидан тўла англанишига эришмай туриб, бирор жамият миқёсида баркамол шахс шакллантиришни ўйлаш амалга ошмайдиган орзудир. Бунинг учун эса филолог мутахассис ва адабиёт ўқитувчилари бадий таҳлил қилиш малакасига эга бўлишлари керак. Чинакам бадий таҳлил бўлмаган жойда бадий асар ўқирманнинг туйғуларига таъсир этмайди, бинобарин, шахс маънавияти шаклланишига хизмат қилмайди.

Бадий таҳлил тушунчаси кўп асрлар мобайнида ўз таърифига эга бўлмай келди. XIX асрнинг иккинчи ярмида Оврўпо адабиётшунослигида бадий таҳлилга таъриф беришга дастлабки уринишлар бўлди. Лекин кунботишликлар таърифида бадий таҳлилни интерпретация (талқин) тарзида тушунишга мойиллик кучли эди. Бундай ёндашув эса бадий асарлардан кўпроқ ижтимоий маъно қидиришга олиб келарди.

Адабиёттанув илмида ҳозирга қадар бадий таҳлил нима, у қандай мақсадларни кўзда тутган ҳолда амалга оширилиши керак деган саволга қатъий жавоб берилгани йўқ. Гарчи, Кунботиш филологлари томонидан «Херменевтика», «Интерпретация» номлари билан бир қатор тадқиқотлар яратилган бўлсада, тушунчага аниқ таъриф берилган эмас. Ҳар бир олим бадий асар таҳлилини ўзича изоҳлайди. Ҳатто, рус олими А.Б. Есиннинг тўғридан тўғри бадий асарни таҳлил қилишга бағишлаб 2000 йилда Москванинг «Флинта»-«Наука» кўшма босмасида чоп этилган **“Принципы и приемы анализа литературного произведения”** (“Адабий асарни таҳлиллашнинг тамойил ва усуллари”) асарида ҳам “бадий таҳлил” тушунчасининг ўзига таъриф берилмаган.

Айни вақтда, рус адабиётшунослигида бадий асар таҳлили тушунчасининг моҳиятини аниқлаш, унга хос хусусиятларни тайин этиш борасида қатор уринишлар бўлганини қайд этиш керак. Жумладан, методист олим Б. Бобилев «Миллий олий ўқув юртларида бадий матнни филологик таҳлиллашнинг назарий асослари» мавзусидаги докторлик диссертациясида бадий таҳлилнинг моҳиятини шундай тушунтиради: **«Бадий матннинг филологик таҳлилидан асосий мақсад муаллиф образини тўла идрок этиб, унга етишишдир. Айни шу ҳолат бадий матнни филологик таҳлил қилишининг асосига қўйилиши лозим¹»**. Мазкур қараш кўп жиҳатдан, таҳлилга оид хусусиятларни қамраб олган. Дарҳақиқат, китобхон ёки тадқиқотчининг муаллифни идрок этиши, унинг қарашлари моҳиятига етишиши ўрганилаётган адабий асарни бутун серқирралиги билан англаганлигини билдиради. Бадий асарни муаллиф даражасида идрок этиш санъат намунасига хос жуда кўп жиҳатларни ҳис этиш, асар замиридаги мантикий ва бадий маънони тўлиқ илғаб олиш имконини беради. Адабиёттанув илми учун муаллиф даражасига етиб,

¹ Бобылев Б. Г. Теоретические основы филологического анализа художественного текста в национальном педвузе. Дисс. докт. пед. наук. -М.: 1991. -С. 296.

унинг ҳолатини илғаб таҳлил қилиш бадиий асарни тушунишнинг орзу қилинган олий босқичи ҳисобланади.

Айни вақтда, бадиий адабиёт намуналари орасида муаллиф истагидан ташқари маъноларни ташийдиган, унинг мўлжалидан кўра ошиқчарок ижтимоий-эстетик «юк»ни зиммасига олган, муаллифнинг ўзи кутмаган ёки билмаган ҳолда бадиий кашфиётларга айланган кўплаб асарлар борлигига адабиёт тарихи тониғдир. Чунки бирор асардаги муаллиф тасвирлаган бадиий манзара билан ўқувчи ёхуд таҳлилчи томонидан идрок этилган бадиий манзара ҳаммиша ҳам бир хил бўлавермайди.

Баъзан ўқувчи муайян асардан адиб мутлақо кўзда тутмаган, хаёлига келтирмаган, ҳатто унинг қарашларига зид, аммо соғлом мантиқ ва ўқувчи назарида тўғри бўлиб кўринадиган бадиий хулоса чиқариши ҳам мумкин. Чунки ҳаётий вазиятнинг ўзгариши, ижтимоий воқеликда юзага келган янги ҳолатлар баъзан ижодкорнинг оддий бир асаридан кутилмаганда, ўзгача бир чуқур ижтимоий-ҳаётий маънолар келиб чиқишига сабаб бўлади. Негаки, ҳақиқий бадиий асарнинг умри узун, гарчи у муайян замонда дунёга келган ва унинг хусусиятларини акс эттирган бўлсада, фақат яратилган дам учунгина мансуб бўла олмайди. Таниқли рус психологи Л. С. Виготскийнинг: «*Санъатни кўпроқ даражада кечиккан муносабат дейиши мумкин, негаки, унинг дунёга келиши билан таъсир кўрсата бошлаши ўртасида ҳаммиша оздир-кўндир замоний оралиқ бўлади¹*», - деган фикри ҳам бунга далил бўлади.

Мана шундай замоний оралиқнинг борлиги ўқувчи ёки таҳлилчига адабий асардан ўзи яшаётган замонга мувофиқ идрок этиш, асарнинг бадиий тизимидан даврига мос завқ олабилиш ва шунга яраша хулоса чиқариш имконини беради. Баъзан кейин юз берган ҳаётий ҳодисалар ёхуд ижтимоий тафаккур тарзидаги ўзгариш ва янги ланишлар олдин яратилган бадиий асарнинг тамомила бошқача қабул қилинишига сабаб бўлади. Мисол учун, Усмон Носирнинг бир пайтлар фахрия характерида битилган шеърини иқрори шоир шахсга сиғиниш қурбони бўлиб кетганидан сўнг мутлақо ўзгача маъно касб этиб, ижодкорни башоратчи мақомига кўтарди. Маълумки:

Илҳомимнинг вақти йўқ, селдай келади,
Жаллоддек раҳм этмай, дилни тилади.
Аёндир бир куни айлайди хароб...

сатрлари битилган фурсатда шоир ўзининг қатағон йўлиқиб, Сибир ўрмонларида хору зор ҳолатда абгор ҳолатга тушишини хаёлига ҳам келтирмаган, албатта. Шеърдаги: “*Аёндир бир куни айлайди хароб...*” мисраси шоир тақдири ёхуд жисмига эмас, балки унинг юраги (дили)гагина тегишли бўлган. Усмон Носир бу сатрга ижтимоий маъно юкламаган, ўз тақдирини башорат қилишни мутлақо ўйламаган, аммо юқоридаги мисра

¹ Виготский Л. С. Психология искусства. -М.: «Педагогика», 1987. -С. 341.

шоирнинг катагонга йўлиққанидан хабардор ўқувчи учун тамомила бўлакча мазмун ташийди.

Шоир Миртемирнинг «Бетоблигимда» шеъридаги: **“Мажнунтол тагига ўтқазинг мени, Мен учун йиғласин, мен йиглаб бўлдим”** мисралари, аслида, бемор санъаткорнинг тушкун руҳий ҳолати ифодасидир. Шўро давридаги зуғумларни билган замондошларимизнинг дунёқараши ва диди бу шеърий қаторларни адолатсиз замондан норози исёнкор шоирнинг ноласи тарзида қабул қилишга мойил. Шеърдаги ўша сатрларни олим ва шоир Раҳимжон Раҳмат қандай изоҳлайди: **“Шоирнинг ҳаёт ва ижоди – инсон психикаси ҳақидаги билимларимизни бойтадиган манба. Биз шоирнинг ҳаёти ва ижоди тимсолида ўз руҳиятимизга оид жуда қизиқарли, мураккаб сир-асрорлардан воқиф бўламиз. Таъбир жоиз бўлса, шоирлар – инсон руҳий камолоти йўлида қурбон бўлгувчи қавм. Шу маънода айтиши мумкинки, Миртемир 30-йилларда олган нафасини 60-йилларга келиб ташиқарига чиқарди. У деярли 30 йил давомида нафас олмай яшади: ижодий эрки бўғилиб, қаттиқ ҳолдан тойган шоир 60-йиллар қирғоғига аранг этиб келиб: “Мажнунтол тагига ўтқазинг мени, Мен учун йиғласин...”**, - дея олди холос¹”.

Бадиий ижод тарихида юқоридагилардан ҳам таъсирлироқ мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Бу ҳолат кўрсатадики, адабий асарнинг бадиий таҳлили учун ижодкор образини идрок этиш, муаллифнинг тажаллисига айланиш ягона асос сифатида қаралиши таҳлил моҳиятини тўлиғича ифодамай олмас экан. Текширилаётган бадиий асардан хулоса чиқариш, уни тадқиқ қилиш таҳлил этувчининг савияси, диди, дунёқараши, ҳаётий тажрибаси ва бошқа бир қатор омилларга боғлиқ эканлиги ҳақиқатдир.

Рауф Парфи ва унга издош бўлган ижодкорларнинг асарлари турли ўзбек синчилари томонидан мутлақо бир-бирига зид тарзда таҳлил этиб келинганлиги, уларнинг ҳар бири шоирнинг бадиий нияти, санъаткорлик маҳоратини ўзича англаганлиги ҳам шундан далолатдир.

Олимлар орасида бадиий таҳлилни асар матнидаги турли эстетик унсурларни қидириб топиш ва уларнинг ўзаро мутаносиблигини аниқлашга қаратилган фаолият деб қарайдиган мутахассислар ҳам бор. Чунончи, россиялик олима Г. Н. Тараносова назарида: **«...таҳлил адабий асарни тўғридан-тўғри ва жўн тушуниш ўрнига уни фикран маъноли қисм ва унсурларга бўлиб қабул этишни кўзда тутадиган илмий фаолиятдир²»**. Бу хилда фикрлайдиган мутахассисларнинг қарашларида ҳам анчагина асосли ўринлар мавжуд. Дарҳақиқат, бадиий таҳлилгина адабий асарни жўн, тўпори қабул этишдан, уни ҳаёт ҳодисаси билан аралаштириб юборишдан, «Қаҳрамонларнинг кейинги тақдири нима бўлади, фалончи пистончига уйландими?», «Фалон асарларнинг қаҳрамонларн ҳозир нима қилишмоқда?» сингари асарнинг бадиий ўзига хослигини, эстетик ҳодиса эканини йўққа чиқарувчи қарашлардан қутқаради. Лекин масаланинг бошқа

¹ Раҳимжон Раҳмат. Дала гуллари (Адабий мақолалар, кузатишлар ва шеърлар). -Т.: 2006. 35-36-бетлар.

² Тараносова Г. Н. Анализ художественного текста в системе подготовки учителя русского языка и литературы в национальной школе. Дисс. докт. пед. наук. —М.: 1991. -С. 15.

томони ҳам бор. Маълумки, ҳар қандай асл бадиий асар яхлит поэтик бутунлик ҳисобланади ва бу бутунликка сунъий равишда даҳл қилиш унинг жозибасию сеҳрини йўққа чиқариши мумкин. Г. Тараносова ҳам ўз ишида бадиий асарга яхлит ҳодиса сифатида ёндашиш бадиий таҳлилининг биринчи тамойили эканини таъкидлайди. Лекин олима адабий таҳлил моҳиятини тушунтиришда бадиий асарни «қисмлар» ва «унсурлар»га ажратиб ўрганишни асосий тадбир ҳисоблайдики, бу ҳол амалда унинг олдинги қарашларига зид келади. Бундан ташқари, асарни маъноли қисмларга шунчаки ажратиш унинг бадиийлигини таъминлаган сиртқи жиҳатларнигина намоён этиб, моҳиятини очмаслиги хавфи ҳам бор. Шунингдек, бирор адабий асарни фикран маъноли қисмларга бўлиб идрок этиш ҳеч ким учун асосий мақсад бўлиши мумкин эмас. Таҳлилдан мақсад ўрганилаётган асарнинг моҳияти ва эстетик қиммати нимадан иборат эканини аниқлаш бўлиши мумкин. Маъноли қисм ва унсурлар ана шу моҳият ва қимматга қанчалик хизмат қилгани билангина аҳамиятлидир.

Ўзбекистонлик олимлар: Ж. Азизов ва Г. Усоваларнинг қаламига мансуб «Адабий таҳлил назарияси ва амалиёти» рисоласида: «...**таҳлил адабий асарнинг бадиий мантизига сингишиш мақсад қилиб қўйилган илмий изоҳдир¹**» тарзида таъриф берилади. Бадиий таҳлилнинг асл мантиғини акс эттириши жиҳатидан Ж. Азизов ҳамда Г. Усоваларнинг қарашлари ҳақиқатга жуда яқин. Чинданда, «муаллиф образига етишиш» ҳам, «адабий асарни фикран қисм ва унсурларга ажратиш» ҳам аслида бадиий мантиқни кашф этиш, уни англаш йўлидаги босқичлардир. Бироқ, юртдош олимлар жуфтлигига мансуб мазкур хулосада ҳам, бизнинг назаримизда, кичик бир ёқламалик бордай. Чунончи, уларнинг таърифида бадиий мантиқ ҳисобга олингани ҳолда ҳаётий мантиқни англаш зарурлиги кўзда тутилмайди. Тўғри, бадиий адабиёт учун эстетик мантиқ бирламчи аҳамият касб этади, аммо бу ҳолат адабий асарлардан келиб чиқадиган ҳаётий мантиқнинг муҳимлигини асло инкор этмайди. Шунинг учун ҳам бадиий таҳлил тушунчасини характерлашда бадиий ва ҳаётий мантиқ тушунчалари ёнма-ён қўйилса, мақсадга мувофиқ бўлади.

Юқорида айтилганлардан келиб чиқилса, бадиий асар таҳлили тушунчасига қуйидагича таъриф бериш мумкин бўлади: **Адабий асарнинг ёзилган ҳамда ўрганилаётган вақтдаги бадиий ва ҳаётий мантизи ҳамда эстетик жозибасини англашга йўналтирилган илмий фаолиятга бадиий таҳлил дейилади.** Адабий таҳлилга ана шу тарика таъриф берилганда, ҳодисага хос деярли барча асосий хусусиятлар қамраб олинади дейиш мумкин. «**Таҳлил**» атамаси арабча “ҳалала” ўзагидан келиб чиққан бўлиб, «**эритиб юбориш**», «**мураккаб бутунни соддароқ қисмларга ажратиш**» маъноларини англатади.

Баъзи мутахассислар “таҳлил” сўзи замирига «ҳалоллаш» маъноси ҳам юкланган деб ҳисоблашади. Яъни таҳлил дейилганда, бадиий матннинг маъноси ва жозибасининг ҳалоллаб берилиши, ўқувчига бегона бўлган

¹ Азизов Д., Усова Г. Теория и практика литературоведческого анализа. -Т.: «РУМЦ». 1992. -С. 52.

матнни илмий мантиқ кучи билан эритиб, унинг шуурига жойлашга қаратилган фаолият кўзда тутилади. Санъат асаридан келиб чиқадиган ҳаётий маънони топиш, ундаги ўзига хос бетакрор эстетик унсурларни кашф этиш, ўрганилаётган асарнинг шу сирадаги бошқа битиклардан фарқини аниқлаш, миллий ёки умуминсоний бадиий тафаккурни ривожлантиришга қўшган ҳиссасини кўрсатиш ғоят муҳим. Айни вақтда, бадиий завқ манбаи нимада эканини, китобхонни муайян асардан таъсирланишга олиб келган бадиий омиллар, кўркам сўзнинг мантиқий тушунчалар доирасига сиғмайдиган жозибаси қаердан келиб чиқаётганини аниқлаш ҳам ўта аҳамиятлидир.

Бадиий таҳлил шаклига кўра: а) **оғзаки**; б) **ёзма** сингари икки турга бўлинади. Бадиий асар оғзаки шаклда ҳам таҳлил қилинади. Зеро, бадиий матн тўғрисида кўпроқ оғзаки йўсинда фикр юритилади. Айни вақтда оғзаки таҳлилга ҳам ёзма равишда тайёргарлик кўрилса, таҳлил кечими самаралироқ бўлади.

Китобхонлик ва адабиёттанувчилик амалиётида бадиий таҳлилнинг ёзма шакли кенг ёйилган ва устувор мақомга эга. Бадиий асарнинг илмий таҳлили дейилганда, асосан ёзма таҳлил кўзда тутилади. Чунки оғзаки таҳлил ўткинчи хусусиятга эга, унга қайтиб, керак бўлганда фойдаланиб бўлмайди. Таҳлилнинг ёзма тури фақат ёзилган вақтнинг ўзи учунгина аҳамиятли бўлиб қолмай, кейинчалик, катта замоний ораликлардан сўнг ҳам одамларга таъсир кўрсатиши, инсон бадиий тафаккурини шакллантира олиши, боболардан урпоқларга мерос бўлиб ўтиши билан характерланади.

Бадиий асар таҳлилинини амалга оширилаётган таҳлилнинг мақсадига кўра: а) **илмий** (филологик); б) **ўқув** (дидактик) сингари икки турга бўлиш мумкин.

Филологик (илмий) таҳлил адабий асардаги тасвирнинг ёзилган ҳамда ўрганилаётган пайтдаги бадиий ва ҳаётий мантиғи ҳамда эстетик ўзига хослигини англашга йўналтирилган интеллектуал-ҳиссий фаолиятдир. Илмий таҳлилда бадиий асардан чиқарилган хулосаларнинг адабиёттанувчилик илми эришган даражаларга мувофиқ келиши талаб этилади. Таҳлил жараёнида билдирилаётган ҳар бир фикр ҳам мантиқий тушунчалар, ҳам эстетик қонуниятлар билан асосланган бўлиши лозимдир. Шунингдек, илмий таҳлилда ўрганилаётган асарнинг умуммиллий адабиётдаги ўрни ва миллий тафаккур тараққиётига таъсири даражаси кўрсатилиши кўзда тутилиши керак.

Филологик таҳлил оммабопликдан юқорироқ туриб, ҳар қандай адабий ҳодисага мутахассис назари билан қаралишини тақозо қилади. Илмий таҳлилдаги асосий нарса адабий асарнинг бадиийлиги, таъсирчанлиги, жозибаси ва сеҳрини таъминлаган жиҳатларни кўрсата билишдир. Шу маънода, филологик таҳлил илмий-эстетик фаолиятдир. У, асосан, бир киши томонидан амалга оширилади. Илмий таҳлил билан шуғулланаётган мутахассис вақт жиҳатидан ҳам, имконият жиҳатидан ҳам деярли барча чекловлардан холи бўлади. Илмий таҳлилни амалга ошираётган киши фақат ўзи белгилаб олган бош мақсад бўлмиш бадиий матн мантиғи ва

жозибасини очиш сари интилади.

Ўқув таҳлили (дидактик) *бадий асардаги тасвирнинг ҳозирги ҳаётий ва бадий мантиғи ҳамда эстетик ўзига хослигини англаш орқали ўқувчиларни баркамол шахс сифатида шакллантиришга йўналтирилган жамоа шаклида амалга ошириладиган эстетик-педагогик фаолиятдир.* Ўқув таҳлили мобайнида таҳлил кечимини бошқараётган ўқитувчи ҳам, шу кечимнинг ижрочи ва қатнашчилари бўлмиш ўқувчилар ҳам асарни танлаш имконига эга эмаслар. Шунингдек, таҳлил этиладиган асар белгилаб қўйилган муайян вақт давомидагина ўрганилиши, бу жараёнда синфдаги ўқувчиларнинг ёш ва интеллектуал даражаси ҳисобга олиниши лозим бўлади. Шу жиҳатдан дидактик таҳлил филологик таҳлилга нисбатан бир қадар чекловларга эга, бинобарин, мураккаброкдир.

Адабий асарни дидактик таҳлил этиш жараёнида ўқитувчи ва ўқувчи фаолияти куйидаги уч йўналишда уюштирилиши мумкин:

а) муаллифга ёки матнга эргашиб таҳлил қилиш;

б) асардаги образларга таяниб таҳлил қилиш (бадий тимсол асосидаги таҳлил);

в) муаммоли тарзда таҳлил қилиш.

Биринчи йўналишда адабиёт ўқитувчиси бадий матннинг фақат моҳиятигагина эмас, балки унинг қурилиш тартибига ҳам суянади ва матн мантиғини, унинг ички тартибини асло ўзгартирмаган ҳолда асар зимнидаги маънони, бадий жозибани ўқувчилар билан биргаликда кашф эта боради. Буни **текстуал таҳлил** усули дейиш ҳам мумкин ва бундай таҳлил кечимида кўпроқ ўқитувчи фаоллик кўрсатади.

Иккинчи йўналиш, яъни образларга таяниб таҳлил қилишда ўқитувчининг эътибори асардаги персонажларга қаратилади ва асарнинг бадий маъноси образлар руҳиятини англаб бориш асносида ўзлаштирилади. Адибнинг санъаткорлик маҳорати ҳам бадий образларнинг қанчалик жонли ва таъсирчан ишланганлигини таҳлил қилиш асносида очиб борилади. Бу йўналишни бошқача шаклда **тимсолли таҳлил** йўли дейиш мумкин ва бу йўналишда таҳлил кечимида ўқувчиларнинг анча фаол иштирок этишларига имкон берилади.

Учинчи йўналишда эса таҳлил асосан ўқувчилар томонидан олиб борилиши кўзда тутилади. Ўқитувчи талабалари олдида бадий-ҳаётий муаммо қўяди ва уларга бу муаммони ечиш йўлларини кўрсатиб, уларни бу кечимда фойдаланиш мумкин ва лозим бўлган қўшимча адабиётлар билан таъминлайди. Асар таҳлили жараёнида ўқувчилар фақат билган тушунчаларидангина фойдаланиб қолмай, бир қатор янги эстетик-мантиқий билимларни мустақил ўзлаштириб олишга ҳам мажбур бўлишади. Негаки, ўқувчилар жамоа бўлиб ишлайдилар: ўзаро фикр алмашадилар, баҳслашадилар. Табиийки, жамоа бўлиб ишлаш кечимида ўқувчиларнинг маънавий оламида ҳам, аклий дунёсида ҳам муайян ўзгаришлар содир бўлади. Муаммоли таҳлил фақат жамоавий шаклда эмас, балки индивидуал йўсинда амалга оширилиши ҳам мумкин. Бирор асар юзасидан қўйилган

ҳаётий-эстетик муаммони ечиш уйга вазифа қилиб берилганда, индивидуал муаммоли ўқув таҳлили юзага келади.

Алоҳида таъкидлаш керакки, таҳлилнинг айtilган усуллари бир-бирини инкор қилувчи алоҳида йўналишлар тарзида тушунилмаслиги керак. Адабий таълим амалиётида ўқув таҳлилининг ҳар уч усули кўпинча аралаш, қоришиқ, ҳолда қўлланилади. Текстуал таҳлилни образларга таянмай туриб амалга ошириб бўлмайди. Муаммоли таҳлилни ҳам бадиий матнга асосланмай бажариш мумкин эмас. Ҳар қандай муаммо матндан келиб чиқиши, ҳар қандай мустақил фикр ҳам матннинг сеҳру жозибасини очишга хизмат қилиши жоиз. Текстуал таҳлилда матннинг маромини бузмаслик, муаллиф юрган йўлга, у ўрнатган бадиий тартибга риоя қилиш устувор мақомда бўлади, лекин таҳлилнинг қолган икки турида ҳам бадиий матн асосий ўрин тутаяди. Шу маънода, ҳар қандай таҳлил моҳият эътибори билан текстуал таҳлилдир.

Текстуал таҳлил кўпроқ 5-6-синф ўқувчилари билан олиб бориладиган машғулотларда қўлланилади. Кўпинча, лирик ёки кичикроқ ҳажмли насрий асарларни дидактик таҳлил этишда бу усул жуда қўл келади. Таъкидлаш жоизки, асар юзасидан амалга ошириладиган ҳар қандай фаолият фақат матнга таяниши, матндан келиб чиқиши, матннинг жозибасини очишга хизмат қилиши лозим. Шунинг учун ҳам ҳар қандай усулда дидактик таҳлилни амалга оширишдан олдин, албатта, ўқувчилар бадиий матн билан яхши таниш бўлишлари шарт. Акс ҳолда, таҳлилдан кузатилган мақсадга эришиб бўлмайди.

Катта ҳажмли эпик асарлар кўпроқ юқори синфларда ўрганилади. Уларни ўргатишда тимсолли таҳлил усулидан фойдаланиш яхши самара беради. Чунки ўрганиладиган асар ҳажман катта, ажратилган вақт эса қисқа бўлгани учун уларни текстуал таҳлил қилиш имкони йўқ. Бундай вақтларда асосий эътибор ўрганилаётган асардаги образларга қаратилади. Муайян асардаги тимсолларнинг руҳияти, ўй-кечинмалари, хатти-ҳаракатлари, саъжиялари тасвири ҳаётийлик ва бадиийлик нуқтаи назаридан таҳлил қилиниб, шу йўсинда муаллифнинг бадиий маҳорати ва асарнинг эстетик қиммати намоён этилади.

Ўқув таҳлилида ўқувчилар тимсолларни жонли одамлар, ўз тақдирига, ўзига хос табиатга эга тирик кишилар тарзида қабул қилишларига эришиш керак. Шундагина, бу тимсоллар туйган туйғулар ўқувчиларга ҳам юқади, уларга таъсир қилади. Демак, тарбиялайди. Шунингдек, бирор асарнинг ўқув таҳлили мобайнида бадиий тимсолларнинг ижобий ва салбий каби қарама-қарши гуруҳларга ажратилишига йўл қўймаслик, ҳар бир бадиий тимсолнинг қарама-қарши табиатли киши нуқтаи назаридан қандай баҳоланиши мумкинлигига эътибор қаратилиши лозим. Атрофимиздаги одамларни жўнгина яхши ва ёмонга ажратиш мумкин бўлмаганидек, бадиий тимсолларни ҳам ижобий ва салбийга ажратиш ташлаш тўғри эмаслигини ўқувчилар онгига қуйи синфларданок сингдириб бориш зарур.

Олам чексиз ва ўта мураккаб бўлгани каби, одам ҳам ғоят мураккаб ва табиатининг қирралари ададсиз товланишларга эга бўлган мавжудотдир.

Шунинг учун ҳам мураккаб инсоннинг тимсолини қандайдир тавсифий қолипга тушириб қўйиш унинг қиёфасини нурсизлантиради. Ҳаётдаги ҳар бир алоҳида одам тўлиқ ва бир хил ечими ҳеч қачон топилмайдиган муаммодир. Етук бадиий адабиёт ана шу адоқсиз муаммонинг қирраларини бутун мураккаблиги, жилвалари, соялари ва товланишлари билан тасвир этиш орқали ўқувчини ўзгани ҳис этишга, бегона кишининг дардини англашга одатлантиради. Тимсолий таҳлил натижасида ҳар бир ўқувчида унинг табиати йўналиши ва ўқитувчи ўз олдига қўйган педагогик вазифанинг характериға қараб, муайян ахлоқий-маънавий сифатлар ҳосил қилинади. Қандайдир шахслик фазилатлари шакллантирилади. Энг муҳими, ўқувчиларда олдин бошқа одамлар, сўнг ўз хатти-ҳаракатларига аксеологик ёндашув тарзи қарор топади.

Миллий методика илмида адабий асарни муаммоли таҳлил қилиш йўллари жуда кам ўрганилган бўлиб, адабий таълим амалиётида ҳам у етарлича қўлланилмайди. Бу усулнинг назарий жиҳатлари методист олимлар томонидан ҳали тўла-тўқис ишлаб чиқилмаганлиги учун ҳам адабиёт ўқитувчиларининг кўпчилиги уни қай йўсинда тадбиқ этишни билишмайди. Айрим новатор, ўз устида ишлайдиган ва изланадиган ўқитувчиларгина муаммоли усул билан бадиий таҳлил қилишни ташкил этадилар. Бадиий асар муаммоли таҳлил этилганда, ўқувчиларнинг фикри чеклаш билмайди, ҳаёлотни эркин парвоз қилади, олдиларида турган бадиий ва ҳаётий муаммони ўз тушунча ва ҳаётий тажрибасидан келиб чиқиб ҳал этишга уринади.

Ўқувчилар пухта муаммоли таҳлил қила олишлари учун бадиий матн билан яхши танишибгина қолмай, уни тўлиқ ҳазм қилган бўлишлари ҳам керак. Чунки тўлиқ ўзлаштирилган фикргина мағизли фикр уйғотади, сингдирилган ҳиссиётгина ўзгада ҳам туйғу кўзгата билади.

Муаммоли усул билан таҳлил этишда ўқувчиларни шунчаки муаммо юзасидан баҳсга тортиш керак эмас, балки уларнинг бутун интеллектуал кучи текшириляётган бадиий матннинг мағзини чақишга йўналтирилган бўлиши лозим. Муаммоли таҳлил кутилган самарани бериши учун матнга синфдаги ўқувчилар ҳаётий тажрибалари ва эгаллаган билимлари даражасидан келиб чиқиб эркин ёндаша олишлари зарур.

Мактабда Софоклнинг «Шоҳ Эдип» асари муаммоли йўл билан таҳлил этиладиган бўлса, ўқитувчи болалар олдига: «Эдип айбдорми ёки гуноҳкор?» тарзида савол қўяди ва ўқувчилардан ўз фикрларини бадиий матнга таянган ҳолда асослашларини талаб этади. Гуноҳ, гуноҳкорлик, айб, айбдорлик, қисмат, унга ишониш, кибр, инсон маънавияти сингари тушунчалар атрофида фикр юритиш жараёнида ўқувчилар фожиа матни билан ишлайдилар ва Эдип шахсининг улкан фожиасини яқиндан, бевосита, ҳис этадилар. Ўзларининг ҳаётий ва маънавий-ахлоқий тажрибаларидан келиб чиқиб, Эдип ва атрофидагиларнинг хатти-ҳаракатларига баҳо берадилар. Бу ҳол, маълум даражада, ўқувчиларни ўз хатти-ҳаракат ва тутумларини баҳолашга ҳам ўргатади.

2-мавзу. БАДИЙ ТАҲЛИЛ ТАМОЙИЛЛАРИ

РЕЖА:

- 2.1. Тамойил тушунчасининг моҳияти.
- 2.2. Бадиий таҳлил тамойилларини ҳисобга олиш.
- 2.3. Бадиий таҳлилнинг етакчи тамойиллари.

Таянч иборалар: тамойил, яхлитлик, нотугаддик, тизимлилик, тарихийлик, эстетик асосларнинг устуворлиги, эмоционаллик.

Бирор фаолиятнинг юзага келиши учун бажарилиши шарт бўлган талаблар йиғиндисини тамойил деб аталади. Бадиий асарнинг ҳаётий, бадиий мантиғи ҳамда эстетик жозибасини очиш муайян тамойилларга суянган ҳолда амалга оширилади. Бадиий асарнинг бутун сеҳру жозибаси тўлиқ намоён бўлиши, ўрганилаётган асарнинг мазмунигина эмас, балки унда акс эттирилган инсон руҳияти манзаралари ҳам тўла англашилиши учун бадиий таҳлил амалга оширилганда, муайян илмий тамойилларга таянилиши керак. Шунинг учун тутиш зарурки, бадиий таҳлилда фанний тушунчалар асосида иш кўрилиб, илмий хулосалар чиқарилсада, ундан бошқа илмларга ўхшаб хулосанинг бир хиллигини кутиш мумкин ҳам, керак ҳам эмас.

Бадиий асарни мантиқ ва нафосат талабларига мувофиқ тарзда илмий таҳлил этиш учун риоя қилиниши шарт бўлган муайян талаблар тизими мавжудки, уларга бўйсунмаслик мумкин эмас. Шу сабабдан ҳам бадиий таҳлил кечимида амал қилиниши зарур бўлган бир қатор тамойиллар бу жараёнда муҳим аҳамият касб этади.

Бадиий таҳлилга қўйиладиган биринчи талаб таҳлилнинг нотугаллиги тамойилидир. Санъат ҳодисасига хос хусусиятларни мантиқ категориялари ва тафаккур тушунчалари қолипига тўлиқ, тугал бешикаст ва ҳамма томонидан бир хилда қабул этиладиган йўсинда афдариш мумкин амас. Мантиқий категорияларга тўлиқ афдариш, барча жиҳатларини беистисно тугал тушунтириш мумкин бўлган ҳодиса санъатга тегишли эмас. Санъат феномени мантиқий тушунчалар торлик қилиб қолган жойда юзага келади. Бинобарин, энг зўр тадқиқотчи ҳам асл ижод намунасини тўлиқ, ўзгача талқинга ўрин қолдирмайдиган тарзда таҳлил қилолмайди.

Айтиш керакки, коммунистик мафкура бадиий асарларнинг мантиқий қолипларга тўлиқ тушадиган, тўлиғича изоҳлаш имконияти бўладиган тарзда яратилишини талаб этарди. Мазкур талабга бўйсунган, ўз талантини ғайри эстетик кўрсатмага мослаштирмақчи бўлган ижодкорлар яратган битиклар шунинг учун ҳам асл бадиият намунаси бўла олмаганлар. Чўлпоннинг «Гўзал», «Бинафша», «Сирлар», Рауф Парфининг «Ёшлик зангор фасл...», «Хато қилдим», «Ёмғир тинмади...», «Дарё мавжларига ёзилмиш ғазал», Абдулла Ориповнинг «Ўйларим», «Генетика», «Денгизга», «Баҳор», «Саратон», «Онажон» ва ҳоказо асарларини охиригача, ҳаммани қониқтирадиган, бошқа сўз айтишга имкон қолдирмайдиган тарзда изоҳлаб,

тушунтириб бериш мумкин эмас. Уларни мантиқ илмининг тор ва ҳиссиз қолипларига тўлиқ тушириш имконсиздир. Бадиий адабиёт ақл билан изоҳлаш мушкул бўлган ҳолатларнинг ифодаси ўлароқ яратилади.

Чинакам бадиий матн ўз умри билан яшайди. У матнни идрок этган авлоднинг савияси, диди, интеллектуал даражасига мувофиқ равишда турли даврларда турлича қабул этилиши мумкин. Ҳатто, баъзан бир асарнинг ўзи битта одамнинг ўзи томонидан ҳам кайфиятининг қандайлигига қараб ҳар хил идрок этилиши мумкинки, бу асл бадиий матннинг хусусиятидир. Турли даврларда идрок этилган айни матн турлича талқинини топаверади ва бу табиий ҳолдир. Демак, бадиий матннинг таҳлили ҳеч қачон тўлиқ тугалланмайди.

Бадиий асар таҳлилида амал қилинадиган иккинчи тамойил ҳар қандай илмий таҳлилнинг фақат шахсий фикр эканлиги ва у ҳеч қачон мутлақ ҳақиқатлик даъвосини қилиши мумкин эмаслигидир. Таҳлилчи қанчалик билимдон, талантли, тажрибали ва моҳир бўлишига қарамай, унинг фикрлари ҳамиша ҳам фақат шахсий мулоҳаза, субъектив қараш мақомида бўлади. Илмий ҳақиқатлар ҳаммага бирдай тегишли бўлса, эстетик ҳақиқатлар ҳақида бундай дейиш мумкин эмас. Ҳар бир ўқувчи, китобхон, мутахассис ҳар қандай асарни ўзича ўқийди, ўзича тушунади, ўзича таъсирланади, ўзича ҳис этади. Демакки, ўзича хулоса чиқаради. Бир асарни ўқиган кўпчилик кишилар ўртасида ўзаро ўхшаш, бир-бирига тўғри келувчи фикрлар бўлиши мумкин бўлгани сингари, бир-бирини мутлақо инкор этадиган қарашлар бўлиши табиий ҳол эканини ҳам ҳисобга олиш керак.

Бу тамойил, ҳатто, ҳазрат Навоийнинг Атойи ғазалининг “*Ул санамким сув яқосида паритек ўлтурур, Ғояти нозуклугудин сув бирла ютса бўлур*” матлаъси борасидаги танқидий тўхтамига ҳам тааллуқлидир. Шундай бўлгани учун ҳам бошқа байтлар эмас, айнан “...*қофиясида айбгинаси бор*” бўлган шу байт то ҳозирга қадар нафақат Атойи, балки мутоз бадииятнинг юксак тимсоли бўлиб келмоқда.

Коммунистик мафкура ҳар қандай асарнинг ҳамма томонидан бирдай қабул этилишини талаб қиларди. Аслида, бу - жамият аъзоларини эстетик йўл билан бир қолипга солишга уриниш эди. Бу ҳол, табиий равишда, бадиий адабиётнинг жўнлашишига олиб келарди. XX асрнинг 40- йиллари адоғида коммунистик партиянинг олий органи бўлмиш Сиёсий бюро томонидан «Звезда», «Ленинград» журналлари ҳақидаги, М. Зошченко, А. Ахматоваларнинг ижоди тўғрисидаги қатағонга чорловчи қарорларнинг юзага келиши сабаби ҳам бу журналларда тилга олинган ижодкорларнинг оммани бир хил ўйлашга, аниқроғи ўйламасликка ўргатиш талаб этиладиган адабий сиёсатга маъқул келмайдиган асарлари босганида эди. Чунки бу асарларда талантли ижодкорлар ҳар хил одамларнинг ҳар хил ҳолатларини акс эттириб, ҳар хил қабул қилиниши шарт бўлган образларни тасвирлашган эдилар.

Асарнинг бир мутахассис томонидан қилинган таҳлили нечоғлик чуқур бўлсада, ўзга бир шахс бу хилдаги талқинни мутлақо қабул этмаслиги ва бадиий ҳодисага ўз позициясидан келиб чиқиб баҳо бериши мумкин.

Бадиий асарнинг ўта индивидуал фаолият натижаси экани унинг қабул этилиши ҳам ғоят индивидуал кечим бўлишини тақозо этади. Чўлпон шеърлари ўтган аср бошларида Айн, Усмон каби танқидчиларда ўзгача, Қодирий билан Ойбекда эса тамомила бўлакча таассурот қолдирганлиги ва бир-бирига мутлақо қарама-қарши хулосаларга келишига сабаб бўлганининг боиси ҳам шунда.

Адабий асарнинг илмий таҳлили олдига куйиладиган талаблардан яна бири санъат асарига муайян ғояни ифодалаш воситаси деб қараш мумкин эмаслиги ва унинг эстетик ҳодиса эканини ҳисобга олиш кераклигидир. Ўзбек адабиётшунослиги ва филологик таълимида ханузгача ҳам санъат асарларига ижтимоий ёндашиш устувор мавқеда турибди ва бадиий асарга, албатта, қандайдир ғояни ўтказиш йўли деб қарашдан қутулиш бирмунча қийин кечмоқда. Бу ёндашув бадиий таҳлил амалиётида анча узок давом этадиган ҳолатга ўхшайди.

Бадиий асарлар таҳлилида таянилиши зарур талаблардан яна бири санъат ҳодисаларига борлиқнинг нусхаси тарзида муносабатда бўлиш мумкин эмаслигидир. Санъат асарини воқелик билан, реал борлиқ билан солиштириб баҳолаш, ундан ҳаётнинг бадиий нусхаси бўлишни талаб қилишнинг илдизи «мимесис» назариясига бориб тақалади. Санъат ҳодисасини ижодкорнинг табиат ёки ижтимоий ҳаётга тақлидидан иборат деб тушуниш тадқиқотчидан ҳар қандай асарга унинг воқеликка мос келиши ёхуд келмаслиги нуқтаи назаридан ёндашишни тақозо этади. Буюк мутафаккир, мимесис назариясининг асосчиси Аристотел яшаган замонлардаёқ одамларга санъат ҳодисаларининг ҳаётга ҳамиша ҳам мувофиқ келавермаслиги маълум бўлган ва буни Софокл ва Эврипид трагедияларини қиёслаш муносабати билан алломанинг ўзи ҳам таъкидлаган эди.

Бадиий адабиёт инсоннинг ички туйғулари, нозик сезимлари, сўзга бўй бермайдиган руҳий ҳолатларини ифодалаш воситаси эканлиги кўзда тутилгандагина бирор асар таҳлили соғлом мантиққа мувофиқ амалга оширилиши мумкин. Негаки, бадиий мантиқ ҳамиша ҳам ҳаёт мантиғига мувофиқ келавермайди. Баъзан бадиий тасвир ҳаёт ҳодисасига қараганда теранроқ, аҳамиятлироқ, салмоқлироқ бўлиши ҳам мумкин. Чунки бадиий асар кўпинча тартибсиз, хаотик кўринишдаги ҳаёт воқелигидан яхлит ва ички интизомга бўйсунувчи, қатъий бадиий мантиққа биноан ҳаракатланувчи эстетик воқелик яратиш натижасида вужудга келади. Бу ҳақда норвегиялик модернчи адиб ва адабиётшунос Э. Ховардсхолм: *«Поэзия реал борлиққа қилинган тақлид ҳам ёки унинг қандайдир талқини ҳам эмас. Поэзиянинг ўзи ўз ҳолича ортиқ даражадаги реалликдир»*¹. Шунинг учун ҳам бадиий асарга ёндашилганда, унинг ҳаёт манзарасини қанчалик реал кўрсатганлигини мезон қилиб иш кўриш мақсадга мувофиқ бўлмайди. Айниқса, лирик ёхуд сатирик асарлар талқинида бадиий матнга ҳаёт ҳақиқати ифодаси тарзидаги ёндашув уларнинг жозибасини ҳам,

¹ Ховардсхолм Э. Модернизм. В книге «Называть вещи своими именами». -М.: «Прогресс». 1986. -С. 459.

таъсир кучини ҳам англамасликка олиб келиши мумкин.

Бадиий таҳлилнинг энг муҳим тамойилларидан яна бири яхлитликдир. Яхлитлик талаби, авало, ўрганиладиган бадиий асарга исталганча таркибий қисмларга ажратиб ташлаш мумкин бўлмаган эстетик бутунлик тарзида ёндашишни тақозо қилади. Дарҳақиқат, асл санъат яхлитликдан иборатдир. Санъат асарининг ички бутунлигига дахл қилинмагандагина унинг моҳиятини англаш мумкин. Бунинг устига, таҳлил ёрдамида баркамол шахс маънавиятини шакллантириш ҳам кўзда тутилар экан, шахс фақатгина яхлит ҳолда шакллантирилиши ҳисобга олиниши зарур. Чунки инсон танасининг мучалари бирданига пайдо бўлади. Унда кейин юзага келган соқол, сўгал, хол каби унсурлар вужуд учун деярли кераксиз бўлади. Шунингдек, одамнинг маънавияти ҳам яхлит ҳолда шакллантирилади. Унга, аввал, аклий, сўнг ахлокий, сўнгра жисмоний, ундан кейин меҳнат, ундан сўнг ватанга муҳаббат, улардан кейин инсонпарварлик ва ҳк. тарзидаги сифатларни сингдириб бўлмайди. Инсон ўз умрининг мувофиқ босқичларига мос келадиган турли омиллар таъсирида бир қатор маънавий фазилатлар мажмуига эга яхлит бир шахс сифатида шаклланади ёхуд ҳеч қачон тўла маънодаги шахсга айланолмаганича қолаверади. Эзгу инсоний фазилатларнинг бири иккинчисини, албатта, тақозо қилади, бири бошқасидан келиб чиқади, бири ўзгасини келтириб чиқаради.

Агар бадиий асарга мўъжизавий бир бутунлик тарзида ёндашилмайдиган бўлса, унинг сиру жозибаси бир зумда йўққа чиқади ва адабий асар ўзига хос таъсир қудратидан тамомила маҳрум бўлади. Таҳлил қилинаётган асарнинг барча жиҳатида бирваракайига синчковлик билан ёндаша билиш ва унинг қисмларидаги жозибани кашф этишга эътибор қаратиш таҳлилнинг муваффақиятини таъминлайдиган омилдир.

Бадиий таҳлилда амал қилиниши зарур бўлган тамойиллардан яна бири тизимлиликдир. Тизимлилик принципи яхлитлик тамойилининг мантикий давоми бўлиб, таҳлил кечимида бадиий асарни ташкил этган унсурларнинг муайян тизимли кўринишга эга бўлиши ҳисобга олинишини талаб қилади. Асл санъат асарида бири иккинчисига боғлиқ бўлмаган бирор бадиий унсур учрамайди. Демак, ҳар қандай санъат асари муайян эстетик вазифани ўтайдиган тизимдир ва у маълум миқдордаги ост ҳамда усттизимлардан иборат бўлади. Ҳар қандай бадиий бутунлик нимадандир кичик, бинобарин, қандайдир бутуннинг қисми ва нимадандир катта, бинобарин, қандайдир қисмга нисбатан бутун ҳисобланади.

Шуни ҳам айтиш керакки, кўчим, портрет, ўхшатиш, пейзаж, муболаға, кичрайтириш сингари қатор тасвир воситалари, турли-туман бадиий санъатлар бир асар вужудига тасодифий равишда йиғилиб қолмайди. Уларнинг айна шу асарда, айна шу тартибда гуруҳлашувининг ички мантикий-коммуникатив, тасвирий-ифодавий қонунияти мавжудки, таҳлил мобайнида айна шу қонуният очилиши керак. Шунинг учун ҳам таҳлилни уюштиришга тутинган мутахассис тизимлиликка амал қилиши жоиз.

Тизимлилик тамойили бадиий асарнинг ҳар бир унсурига эстетик зарурият, сабабий алоқадорликнинг намоён бўлиши тарзида қарашни кўзда

тутади. «Ўғри» ҳикоясидаги амин портрети асар умумий организмдан узилган ҳолда, шунчаки персонажнинг қандай қиёфали эканини билдириб кўйиш учунгина берилмаганлиги, балки айни шу портрет тасвири асар яхлитлиги, сюжет ривожини табиийлигини таъминловчи асосий омиллардан бири эканлиги таҳлилчилар назаридан қочирилмаслиги зарурдир. Зеро, бу портрет тасвирисиз амин ва Қобил бобо муносабати тушунарли бўлмас эди.

Бадиий асар таҳлилида ҳамиша суяниладиган тамойиллардан бири тарихийликдир. Гарчи бадиий асарга тарихнинг иллюстрацияси ёхуд унинг шунчаки эстетик инъикоси деб қараш тўғри бўлмасада, ҳар қандай адабий асарнинг муайян замонда, муайян тарихий шароитда, конкрет вақтда яшаб ўтган одам томонидан яратилганлиги ва унда акс аттирилган воқеаларгина эмас, балки руҳий ҳолат манзараларида ҳам ўша тарихий даврнинг тамғаси бордир. Бундан ташқари ҳар қандай бадиий матн конкрет замон ва маконда яшаётган муайян одам томонидан қабул этилади. Бинобарин, таҳлилга тортилган ҳар қандай бадиий асарнинг яратилган даврини ва имкони бўлса, унинг яратилишига туртки бўлган асосий сабабни билмай туриб, асарни чуқур ўрганиш, теран таҳлил этиш ва ҳаққоний хулосага келишнинг имкони йўқ. Ўрганилаётган асарга тарихийлик нуқтаи назаридан ёндашилмаса, қаҳрамонлар руҳий ҳолатини ҳам, уларни фаолиятга ундаган сабабларни ҳам тушунмаслик мумкин.

Замонавий ўзбек адибларининг аксар асарларига тарихийлик тамойилига таянмай туриб, фақат эстетик мезонлар билан ёндашишнинг ўзи таҳлилчини мақсадга олиб келмаслиги мумкин. Чунки агар мумтоз адабиётнинг асл намуналари яралишиданок соф санъат асари тарзида дунёга келган, санъаткор ажодларимиз учун бадиий шакл устувор мақомда турган бўлса, замонавий ижодкорлар учун ўзгача ҳолат хосдир. Оламни эстетик идрок этишда туркона ўзига хосликдан, маълум даражада чекиниб, глобал тасвир йўналишида кетаётган ўзбек адабиётининг бугунги намояндалари томонидан яратилган деярли барча асарлар бирор ҳаётий туртки туфайли вужудга келган ва ўша тарихий шароит ҳисобга олинмаса, асарни тўғри тушуниш ҳамда тушунтириш имконсиз. Чунончи, Ғафур Ғулومнинг «Сен етим эмассан», Э. Воҳидовнинг «Нидо», «Рухлар исёни», Рауф Парфининг «Абдуллажон марсияси», «Чўлпон», «Она Туркистон», О. Матжоннинг «Кўрдим, Шукур Бурҳон», «Қайси йил кўкламда Жайхун бўйида», «Энг сўнгги хазина» сингари асарларини таҳлиллашда тарихийлик тамойилига таянмай туриб, самарага эришиб бўлмайди.

Адабий асарни таҳлил қилишнинг муҳим принципларидан бири эстетик асосларнинг устуворлиги тамойилидир. Филологик таълим амалиётида бадиий таҳлилнинг мақсади нималиги ҳамиша ҳам тўғри белгилаб олинавермаганлиги учун эстетик асосларнинг устуворлиги тамойилига кўпинча амал қилинмайди. Бадиий асар инсон руҳияти манзараси бўлгани боис ўқирманларни энг қабарик, энг таъсирчан туйғулар тасвири билан юзма-юз қилади. Шу тариқа, китобхонлар ўзга одамларнинг руҳиятига ошно бўладилар. Кўпинча муайян одам ўз руҳиятини англашга қийналаётган бир пайтда, чин китобхон ўзгаларнинг кечинмаларини ҳис

этишга одатланади. Натижада, кишининг туйғулари ўткирлашади, фикри теранлашади, кечинмалари нозиклашади. Таҳлилда эстетик асослар устувор бўлсагина, ўқувчиларнинг қалб кўзи очилади ва улар туйғусизликдан, ҳиссизликдан қутуладилар. Бадиий асарни ўрганиш асносида юракдаги бепарволик илллати солган занглар, кўтирлардан тозаланиш инсон маънавиятининг юксалишига хизмат қилади.

Маълумки, текшириладиган асарнинг бадиий жозибаси асар сиртгинасида манаман деб турмайди. Асардаги нафосатни, зарифликни англаш учун унинг бадиий қатламларини кашф этиш зарур. Бунинг учун муайян адабий билимлар мажмуидан ташқари эстетик фаросат ва гўзалликни керакли жойдан қидира билиш малакаси ҳам шаклланган бўлиши керак. Яширинган гўзалликни топиш осон эмас. Яширинмаган нарса-ҳодисада эса, гўзаллик бўлмайди. Ижодкор «шифрлаб қўйгани учун» юзада турмайдиган бадиий маънони, эстетик жозибани топиш адибнинг эстетик идеалини, тасвирлаш маҳоратини пайқай олган мутахассисгагина насиб этади. Эстетик таҳлилга тортилмаган бадиий асар тест саволларига ўхшаш номаълумликдир. Бадиий таҳлил ана шу номаълум шифрга эга кулфни очадиган мантиқий-эстетик калит вазифасини бажаради. Бадиий таҳлилни эстетик асослар устуворлигида амалга ошириш асардаги нозик сезимларни илғашга калит топиш демакдир.

Таҳлилда эстетик асосларга етарли эътибор бермаслик ўрганилаётган асарни фақат мантиқий силлогизмлар тарзида тушунишга олиб келади. Таҳлилга бу хилда ёндашиш асл санъат асарларини йўққа чиқариши мумкин. Ҳазрати Навоийнинг «*Лолазор эрмаски, оҳимдин жаҳонга тушди ўт, Йўқ шафақким, бир қироқдин осмонга тушди ўт*» матлаъси билан бошланадиган ғазали фақат мантиқий тушунчалар асосида таҳлил қилинса, бу асардан жуда ҳам чуқур маъно топилмаслиги мумкин. Бу асарга эстетик бутунлик ва юксак руҳий ҳолат ифодаси тарзида ёндашилгандагина унинг чинакам жозибасини ҳис этиш мумкин бўлади. Қип-қизил бўлиб очилган чексиз-чегарасиз лолазор кўйнида турган қалби гўзалликка ташна лирик қаҳрамон маъшуқасига етолмай қаттиқ куйганидан ичи оловга тўлиб кетган. Унинг назарида, уфқларга қадар туташиб кетган бепоён қизиллик лолазор эмас, балки маъшуқа фироғидан куйган ғамбода ошиқнинг оҳидан дунёни тутиб кетган олов. Лолазор бориб туташган уфқ тепасидаги қизиллик ҳам шафақ нури эмас, балки ошиқнинг оҳидан чиққан олов ерни ёндириб бўлиб, осмон ер билан туташган жойдан кўкка туташди ва энди бир қирғоғидан осмон ҳам ёниб келмоқда. Шу хилдаги изоҳгина асарнинг жозибасини очишга хизмат қилади.

Таҳлилга эстетик тамойил асос қилиб олинганда муаллиф томонидан яратилган образли эстетик реалликка кириш, бадиий воқеликнинг ички қонуниятларини кашф этиш мумкин. Ҳар қандай ижодкор аслида ёзганларини кўпчилик тушунишини, ҳис этишини истайди. Бунинг учун адиб ўқувчи даражасига тушиши эмас, балки ўқирман ижодкор даражасига кўтарилиши талаб қилинади. Бадиият бағридаги яширин гўзалликни сезмаслик кишининг нафақат нафосат ва маънавият нуқтаи назаридан,

балки ақлий тараққиёт жиҳатидан ҳам камолот босқичида эмаслигини кўрсатади.

Бадиий таҳлилни амалга оширишда эмоционаллик тамойили ҳам катта ўрин тутди. Бадиий адабиётнинг ўзи - бошлича ҳиссиётга асосланган ҳодиса. Демак, бадиий таҳлилда ҳиссиётни кўзда тутиш муҳим. Таҳлилда ҳиссиёт ҳисобга олинмайдиган бўлса, бадиий асарнинг эстетик ўзига хослиги йўққа чиқади. Таҳлил шундай уюштирилиши керакки, асар бадиий ва ҳаётий мантиғи ҳамда эстетик жозибасини очишга қаратилган ҳар бир тадбир кишининг туйғулари оламига дахл қилсин, уларда муайян ҳиссиётлар уйғотсин.

Ҳиссийлик тамойили зўракиликни, ясамаликни, сунъийликни кўтармайди. У кишини таҳлил қилинаётган асарнинг бадиий қатламларига олиб кириш, қаҳрамонлар ва муаллиф ҳолатига тушириш, уларнинг қайғу ва қувончларини ҳис этдириш демакдир. Афсуски, таҳлил тажрибасида эмоционаллик принципига ҳамиша ҳам амал қилинмайди. Таҳлилда ҳиссийлик тамойилига амал қилинмаса, бадиий асар матни жозибаси, бадиий ифода бетакрорлиги эмас, балки асардан келиб чиқадиган хулоса муҳим бўлиб қолади. Буни бадиий матнсиз таҳлил дейиш мумкин ва у ўқувчининг туйғуларига ҳам, тафаккурига ҳам етарлича таъсир кўрсата олмайди. Бинобарин, унинг эзгу маънавиятли шахс сифатида шаклланишига таъсир кўрсата олмайди. Ҳиссиётга таъсир қилмаган фикр бир марталикдир, у одамга юқмайди.

Бадиий асарга юқорида айтилган тамойилларга амал қилган ҳолда ёндашилгандагина асар таҳлили тўлақонли бўлиши ва у миллий тафаккур ҳамда руҳият тараққиётига самарали таъсир кўрсатиши мумкин.

3-мавзу. БАДИЙ ТАҲЛИЛ ЙЎНАЛИШЛАРИ

РЕЖА:

- 3.1. Бадиий таҳлил йўналиши тушунчасининг моҳияти.
- 3.2. Генетик йўналишга хос хусусиятлар.
- 3.3. Типологик йўналишнинг белгилари.
- 3.4. Функционал йўналиш сифатлари.
- 3.5. Фалсафий йўналишга хос хусусиятлар.
- 3.6. Таҳлилнинг психологик йўналиши.
- 3.7. Бадиий таҳлилнинг лингвистик йўналишига хос хусусиятлар.
- 3.8. Таҳлилнинг эстетик йўналиши.

Таянч иборалар: бадиий й таҳлил, типология, генетик йўналиш, ижодий таъсир, адабий ворислик, давомийлик ва новаторлик.

Бадиий таҳлил асосли ва ҳар томонлама бўлиши учун асар текшириладиғанда, ўрни билан ҳар бир асарнинг ўзига татбиқ этиш мумкин бўлган қатъий илмий тартибга риоя этилган ҳолда сўздан образга, образдан ифодага, ифодадан фикрга қараб борилиши мақсадга мувофиқдир. Бунда таҳлилнинг барча босқичларида бадиий сўзнинг эстетик жозибасини очиш, матн моҳиятини аниқлаш кераклиги диққат марказида туриши кўзда тутилади. Шу кечимда бадиий матндан биринчи навбатда нима қидириладиғани ҳал қилувчи аҳамият касб этади. *Таҳлил этиладиған бадиий асарнинг қайси жиҳатини текширишига бирламчи аҳамият қаратиш кераклигини аниқлаб олиш таҳлил йўналиши тушунчасини аниқлатади.* Бадиий асар таҳлилининг тўлақонли бўлиши, кўп жиҳатдан, таҳлилчининг матнни қандай йўналишларда текшириши, ундан нима кутаётганини аниқ белгилаб олишига боғлиқдир. Бу жараёнда таҳлилнинг тахминан кимлар учун амалга ошириладиғанини ҳисобга олиш ҳам муҳим ўрин тутди.

Мутахассисларнинг кўрсатишларича, амалиётда бадиий асар таҳлили генетик, типологик, функционал, фалсафий, психологик ва лингвистик сингари олти йўналишда амалга оширилади¹. Албатта, таҳлил йўналишларининг бу хилдаги таснифи жуда шартли экани назарда тутилиши лозим. Негаки, одатда бадиий таҳлил жараёнида бу йўналишлардан бир ёки бир нечтаси устувор ўрин тутиши мумкин бўлсада, деярли ҳеч қачон фақат битта йўналишдан фойдаланиш билан чегараланиб қолинмайди. Чунки муайян асарга хос асосий бадиий-эстетик жиҳатларни унга турли томондан комплекс ёндашилгандагина аниқлаш мумкин бўлади.

Бадиий асарни генетик йўналишда таҳлил этишда ўрганиладиған асарнинг юзага келиш жараёни, битилган вариантлари, ёзилиш сабаблари текширилиши кўзда тутилади. Бу йўналишдаги таҳлилда муайян асарни юзага келтирган омилларнинг кўрсатилишига алоҳида эътибор қаратилади.

¹ Тараносова Г. Н. Анализ художественного текста в системе подготовки учителя русского языка и литературы в национальной школе. Дисс. докт. пед. наук. -М: 1991. -С. 19.

Адабиётшунос Сарвар Азимов томонидан шоир Ҳамид Олимжоннинг “Ўрик гуллаганда” шеъри юзага келиши сабаблари атрофлича ўрганилган. Ёки ёзувчи Саид Аҳмад Гафур Гуломнинг “Вақт”, “Сиёҳдон” шеърларининг генетик таҳлилини амалга оширган. Тадқиқотчи Раҳмон Кўчқор томонидан “Сароб” романининг уч, “Кўшчинор” романининг икки вариантини солиштириб ўрганиш, У. Норматов, Д. Қуронов каби олимларнинг “Ўткан кунлар” романининг турли йиллардаги нашрларида мавжуд фарқли жиҳатларни текширишлари генетик йўналишда қилинган таҳлил намуналаридир.

Типологик йўналишда эса, текширилаётган асар ва унинг муаллифи билан шу даврда ёки ундан олдинги вақтларда яратилган ўзга асарлар ҳамда адиблар орасидаги ижодий таъсир, адабий ворислик, муайян матнни юзага келтирган бадиий ёки ҳаётий манбалар, таҳлил этилаётган асарнинг ўша даврда яратилган бошқа асарларга ўхшаш ҳамда фарқли томонларини аниқлашга устувор аҳамият қаратилади. Бу жиҳатдан Н. Афоқова ва Г. Ашуроваларнинг А. Орипов шеърлятида, Ш. Омоновнинг Ҳамза лирикасида мумтоз шеърят изларини қидириш борасидаги илмий изланишлари диққатга моликдир. Шунингдек, ўзбек адабиёттанувчилигида Ш. Раҳмон шеърлятига Г. Лорканинг, С. Саййид лирикасига Фурқат ижодининг таъсири борасидаги қилинган илмий тадқиқотлар типологик таҳлилни юзага келтиради. Генетик ва типологик йўналишдаги таҳлиллар адабиёттанув бўйича мутахассис бўлмаган кишилар томонидан ҳам амалга оширилиши мумкинлиги билан характерланади.

Функционал йўналишда амалга оширилган таҳлилда асарнинг ижтимоий таъсир кучига алоҳида диққат қаратилади. Унда текширилаётган асарнинг муайян миллат ёхуд бутун башарият маънавиятига кўрсатган таъсири ўрганилади. Бунда таҳлил қилинаётган асарнинг миллий адабий жараёнда тутган ўрни, унинг яратилган замонидаги одамлар ёки текширилаётган давр кишилари тафаккурига ўтказган таъсири ўрганилади. Бунда бадиий асарда қандай ижтимоий ҳодиса ёки қонуният қайси образ орқали очилгани текширилиши муҳим саналади. Шўро замонидан эътиборан то шу кунга қадар ўзбек адабиёттанув илмида ҳам Кунботиш эстетикасида ҳар доим устувор мақомга эга бўлган функционал йўналишдаги таҳлил анча кенг ёйилган ва бу ҳол бир қатор ижобий хусусиятлари билан биргаликда тенденциозлик, бирёқламалик, мавзу ва ғояга кўпроқ диққат қаратиб, матннинг бадиий жозибасини эътибордан қочириш сингари салбий ҳолатларнинг келиб чиқишига ҳам сабаб бўлмоқда.

Функционал таҳлилни фақат соф ижтимоий йўналишдаги асарларга татбиқ этиш кўпроқ самара келтиради. Чўлпоннинг “Кўнгил”, “Виждон эрки”, “Халқ”, “Бузилган ўлкага”, А. Ориповнинг “Ўзбекистон”, “Совға”, Э. Воҳидовнинг “Ўзбегим”, О. Матжоннинг “Сўнгги хазина”, Ҳ. Худойбердиеванинг “Шунчаки”, “Муқаддас аёл”, С. Вафонинг “Оворанинг кўрган кечирганлари”, И. Шомуроднинг “Одамхўр”, “Мағлубият” каби асарларини шу нуқтаи назардан ўрганиш уларнинг миллат тафаккур

тизимига таъсири юзасидан ўзига хос кузатишлар қилиш имконини беради.

Фалсафий йўналишда ёзувчи дунёқарашининг хусусиятлари ва таҳлил этилаётган асарда адиб эътиқодининг, унинг оламни кўриш, англаш, тушунтириш ҳамда кўркем акс эттириш тарзининг намоён бўлиши текширилади. Лекин бундай таҳлил таҳлилчининг текширилаётган бадиий матндан узилган ҳолда чиқарилган фалсафий мушоҳадаларидан иборат бўлиб қолмаслиги кўзда тутилиши керак. Чунончи, кўркем матнга боғланмаган, ўрганилаётган асар матнидан келиб чиқмайдиган ҳар қандай «чуқур маъноли» хулоса таҳлил учун мутлақо аҳамият касб этмай, ўрганилаётган матнни нотўғри қабул қилишга олиб келиши мумкин. М. Қаршибойнинг «Тафаккур» журналининг 2007 йил 3-сонида босилган «Муҳаббат ва эркинлик» мақоласида шунга ўхшаш ҳолатга йўл қўйилган¹. Ш. Холмирзаевнинг «Булут тўсган ой», «Қора камар», Н. Эшонқулнинг «Қора китоб», У. Ҳамдамнинг «Исён ва итоат», «Мувозанат» романлари, А. Дилмуроднинг «Мезон буржи» қиссаси, Л. Бўрихоннинг «Жазирамадаги одамлар» романининг миллат фалсафий қарашлар тизимига қандай таъсир қилганини текшириш бу асарларни теранроқ англаш ва ҳаққоний баҳолаш имконини беради.

Психологик йўналишда адибнинг ижодкор шахс сифатидаги ўзига хослиги, ижодий жараён психологияси, асар устида ишлаш усули, шу жараёндаги руҳий ҳолати ва уларнинг таҳлил қилинаётган асарда қолдирган нуқси, унинг савиясига кўрсатган таъсири кабилар ўрганилади. Бундай йўналишдаги таҳлил юқорида санаб ўтилган жиҳатларнинг қай йўсинда ёзувчи бадиий услубига айлангани, кўркем ҳақиқат шаклига кирганлиги текширилади. Жумладан, Раҳимжон Раҳматнинг «Кичик кузатишлар» мақоласида шоир Рауф Парфи ижодидаги психологик ўзига хослик ҳақида анча асосли кузатишлар қилади². Бу хил кузатишларни Ҳ. Умуровнинг китобида ҳам кўриш мумкин.

Лингвистик йўналишда асосий эътибор текширилаётган асарнинг нафақат бадиий-эстетик, балки бадиий тил ҳодисаси эканини ҳар жиҳатдан ўрганишга қаратилади. Бу йўналишдаги таҳлилда ўрганилаётган асар филологик ҳодиса сифатида ҳам тил, ҳам тасвир воситалари, ҳамда улар ўртасидаги давомийлик, ворисийлик ва новаторлик нуктаи назаридан текширилади. Сўзнинг ўз ва бадиий маъноси, контекстдаги жозибаси, бадиий матн замирига яширилган мазмун ва бу яширилганликнинг ҳаётий ҳам эстетик сабаблари сингари бир қатор жиҳатларга эътибор қаратилади.

«Алпомиш» достони, Р. Парфининг «Тонг отмоқда», «Ёмғир ёғар» ва бошқа юзлаб ижодкорларнинг асарлари таҳлилида шу ёндашувдан фойдаланиш яхши самара беради.

Таҳлилнинг эстетик йўналишида таҳлил қилувчининг асосий эътибори бадиий асарнинг кўркемлигини таъминлаган омилларни излаш ва топишга, уларнинг эстетик вазифаси ва аҳамиятини кўрсатишга қаратилади. Бунда бадиий сўзнинг жозибасини очиш, унинг замиридаги яширин маъноларни

¹ Муртазо Қаршибой. Муҳаббат ва эркинлик. // «Тафаккур». 2007. 3-сон. 52-61-бетлар.

² Раҳимжон Раҳмат. Дала гуллари. –Т.: 2006.

топиш бирламчи ўринда туради.

Айтилганидек, кўркем таҳлил амалиётида бу йўналишларнинг соф ҳолда ёлғиз қўлланиши ўта кам учрайди. Кўпинча, таҳлилчи муайян асарни таҳлил қилишда юқорида саналган йўналишларнинг бир нечасидан бирваракайига фойдаланади. Шунда кўркем матнга хос бир қанча жиҳатни теранроқ ва тўлароқ очиш имкони туғилади.

4-мавзу. ТАҲЛИЛДА ШАКЛ ВА МАЗМУН МУНОСАБАТИ

РЕЖА:

- 4.1. Шакл ва мазмун тушунчаларининг фалсафий-эстетик изоҳи.
- 4.2. Шакл ва мазмун муносабати бадий-эстетик муаммо сифатида.
- 4.3. Таҳлил жараёнида шакл ва мазмун муносабатини ҳисобга олишнинг зарурлиги.
- 4.4. Бадий матн жозибасини таъминлашда шаклнинг ўрни.

Таянч иборалар: «Шакл», «мазмун», «шакл ва мазмун тушунчаларининг ўзаро муносабати», «бадий таҳлилда мазмуннинг ўрни», «бадий таҳлилда шакл мавқеи», «шакл ва мазмуннинг фалсафа ҳамда эстетикадаги ўрни».

Бадий асар таҳлилида шакл ва мазмун бирлиги ҳамда уларнинг ўзаро муносабати масаласи алоҳида аҳамият касб этади. Негаки, таҳлилга тортилган ҳар қандай бадий асардан бадий мазмун кутилганидек, эстетик мазмунки бор бирор бадий шаклда ифода тарзини топиши муқаррардир.

Маълумки, шакл ва мазмун тушунчалари, уларнинг ўзаро муносабати, улар ўртасидаги боғлиқликка фалсафа фанидаги энг муҳим масалалар сифатида қаралади. Бадий асарларнинг илмий таҳлили жараёнида эса шакл ва мазмун муаммоси фақат эстетик планда қўйилади. Ўқув таҳлиliga тортилган асарларга татбиқан шакл ва мазмун масаласи ҳам эстетик, ҳам педагогик проблемадир. Сабаби ўқувчи учун бу икки тушунчанинг қайси бири бирламчи экани ва ўқирманда бадий завқ кўзғаш борасида қайси бири устувор экани муҳим аҳамият касб этади.

Фалсафий тушунча сифатида мазмун *кўзда тутилган объектнинг айнан шу нарса-ҳодиса эканлигини тайин этадиган ва шаклнинг мавжудлиги, тараққиёти ҳамда ўзгаришига сабаб бўладиган унсур ва жараёнларнинг йигиндисидан иборат*¹ тушунчадир.

Фалсафий шакл эса *мазмуннинг мавжудлик тарзини, уни ташкил қилган унсурлар ва жараёнлар орасидаги ўзаро бир-бири билан ички ҳамда сиртдаги олам билан ташқи боғланиш йўсинини англадиган* категориядир².

¹ Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. –Т.: “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси”, 2003. 5-жилд. 385. Философский словарь. –Москва: Издательство политической литературы, 1968. –С.319, 382.

² Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. –Т.: “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси”, 2003. 5-жилд. 385. Философский словарь. –Москва: Издательство политической литературы, 1968. –С.319, 382.

Фалсафий талқинга кўра мазмун бирламчи бўлиб, у ўзгарувчан, шакл эса нисбатан турғун тушунчадир. Шундан келиб чиқиб, замонавий фанда мазмунга прогрессив, шаклга эса консерватив ҳодиса сифатида қараш қарор топган. Одатда, шаклдаги ўзгаришлар мазмундан кейин кечади деб тушунилади.

Санъат, хусусан, бадиий адабиётда шакл ва мазмун муносабати фалсафадаги шакл ва мазмун муносабатидан бир қадар фарқ қилади. **Бадиий мазмун муайян бадиий асарда акс этган воқеа-ҳодиса, хатти-ҳаракат ёки ҳис-туйғулар йигиндисидан иборат мавжудликдир. Бадиий шакл эса, муайян бадиий асар моҳиятининг бадиий тасвир воситалари орқали эстетик мазмунга эга тарзда ифодаланиш йўсинидир.**

Бизнингча, эстетик маънодаги шакл ва мазмун тадқиқини шаклдан бошлаш тўғрироқ бўлади. Негаки, санъат ҳодисасининг қиммати кўпроқ даражада унинг шаклида намоён бўлади. Бошқача айтганда, бадиий ҳодиса кўпинча бетакрор шакли билан қиммат касб этади. Шаклни англамай туриб, ундан маъно чиқариб бўлмайди. Шаклнинг қайтарилмаслиги санъат асарининг қадрини оширади. Бетакрор ва ўзига хос шаклга солинса, ҳатто, мазмуннинг қайтариқ экани ҳам унчалик билинмайди. Жаҳон адабиёти тажрибаси тарихига синчиклаб қараган киши шу вақтга қадар тасвирга олинмаган бадиий мазмун қолмаганини кўриши мумкин. Лекин бу мазмуннинг оҳорли шакли унга янгилик сифатида қараш имконини беради.

Эстетик тафаккурга ҳам мафкуравий ёндашув ҳукмронлик қилганда бадиий асарлардаги мазмун ва шакл муносабатига фалсафа илмидаги каби қараб келинди. Яъни бадиий ҳодисанинг ўзига хос табиати ҳисобга олинмай, унга соф илмий-фалсафий феноменга ёндашилгандай муносабатда бўлинди. Шу сабаб шўро адабиётшунослигида бадиий асарнинг мазмуни бирламчи, бадиий шакл эса иккинчи даражали мавқеда бўлиши керак деган қараш қарор топганди. Санъатда таъсирчан, оригинал, ҳеч кимникига ўхшамаган шакл эмас, балки қай тарзда айтилсада, мазмун бирламчи аҳамиятга эга деб қараш бадиий жиҳатдан ночор бўлсада, коммунистик мафкура манфаатларига хизмат қиладиган, марксизм ғояларини акс эттирадиган битикларни бадиият намунаси тарзида қабул этишга қаратилган адабий ёндашувнинг намоён бўлишидир. Афсуски, бундай носоғлом ёндашув фақат ўз давригагина тегишли бўлиб қолмай, адабиёттанувчилар онги ва психологияси орқали то шу бугунги кунга қадар ҳам муайян даражада ўз таъсирини ўтказиб келмоқда.

Мазмунни бирламчи деб қаровчи адабиёттанувчилик бадиий асарнинг қандай ёзилгани билан эмас, балки унда нима ҳақда гап борганлиги билан кўпроқ қизиқади ва шу тариқа адабиётда мавзу устуворлиги вужудга келади. Расмий социалистик адабиётшунослик ижодий метод муаммосига ҳаддан ташқари катта аҳамият қаратганлиги сабаби ижодкорларнинг нафақат тафаккури, балки психологиясига ҳам марксча-ленинча қарашлар ўрнашиб қолишини истаганида эди. Шунинг оқибати ўлароқ, адабиётда партия қарорларини персонажлар ҳаёти мисолида акс эттиришни уддалайдиган косиб қаламкашларнинг бутун бир қатлами пайдо бўлди.

Улар ўз «асар»ларида партиявийлик, синфийлик, коммунистик ғоявийликни тасвирлашар ва шу боис замонининг энг етук ижодкорлари сифатида қабул этилардилар. Аммо чинакам оригинал шаклга эга бўлмагани учун ҳам кўплаб бундай битиклар ўз даврида ўқувчилар кўнглини ром этолмади, ўзидан кейинги даврларга эса етиб боролмади.

Шакл ва мазмун тушунчаси, аслида, бири бошқасини тақозо этадиган, бир-бирига мутлақо қарама-қарши қўйилмайдиган ва бундай бўлиши мумкин ҳам бўлмаган эстетик категориялардир. Бадиий шаклнинг бадиийлиги унинг муайян эстетик мазмун ташишида намоён бўлади. Бадиий мазмун эса фақат ақлга эмас, балки ҳиссиётга ҳам таъсир этадиган шаклда ифода этилиши билан фалсафий маънодаги мазмун тушунчасидан фарқ қилади. Шундан кўринадики, мазмун бирламчими ёхуд шакли сингари баҳслар атай ўйлаб топилган ва санъатни мафкурага бўйсундиришга қаратилган сунъий муаммодир. Бу гўё жон муҳимроқми ёхуд тана деганга ўхшаш самарасизлиги бошдан оқ бўлган тортишувдан бошқа нарса эмас.

Бадиий асарнинг шакли билан мазмуни бир-биридан ажратиб бўлмайдиган, шу боисдан ҳар иккови ҳам бир пайтнинг ўзида бирламчи аҳамиятга эга тушунчалардир. Социалистик адабиётшунослик бадиий мазмун билан ғоя тушунчасини аралаштириб талқин этишга мойил эди. Ҳолбуки, мазмун ўз-ўзича ғоя эмас. Мазмунда холислик, объективлик, табиийлик мавжуд бўлса, ғояда тенденциозлик, тарафкашлик, бирёқламалик устувор бўлади.

Бадиий таҳлил кечимида шакл ва мазмун муносабатини тўғри белгилашнинг ҳал қилувчи аҳамияти бор. Ҳар қандай мазмун бирор шаклни тақозо этгани ва муайян шаклдагина мавжуд бўлганидек, ҳар қандай шакл ҳам муайян мазмунга эга. Шунинг учун ҳам дунё адабиётшунослигида мазмундор шакл (содержательная форма) тушунчаси қўлланилади.

Бадиий таҳлилда шаклни мазмунга қарши қўйиш ва уни иккиламчи деб қараш мумкин эмас. Айтилганидек, бадиий асарнинг бадиийлиги мазмун билан шаклда биргаликда намоён бўлади. Шакл ва мазмун муносабати фалсафий, эстетик ва илмий муаммо сифатида комплекс қаралиши лозим. Уларнинг ҳар бирига ўзига хос ёндашув талаб этилади. Бадиий асарда нимани ифодалаш ҳамиша ҳам қандай ифодалаш билан ёнма-ён келади ва аҳамияти бир-бириникидан кичик эмас. Бадиий матнда шакл мазмуннинг ташқи кўриниши, уни ифодалаш воситасигина эмас, балки мазмуннинг жозибали, ҳиссий, таъсирли бўлиши омили, яъни мазмуннинг ўзи ҳамдир.

Таҳлилда нимага кўпроқ эътибор бериш керак: шаклгами ёхуд мазмунга? Бошқачароқ айтганда, бадиий асарни таҳлил этиш жараёнида шаклдан мазмун сари бориш керакми, аксинча, мазмунни англашдан шаклни талқин қилиш сари келган маъқулми кабилидаги саволларга жавоб бериш нафақат назарий, балки амалий аҳамиятга ҳам эгадир. Агар амалдаги адабий қарашларда мазмун тушунчасига ғояга айланган фикр тарзида ёндашув ҳукмрон бўлмаганда ва ҳар қандай асарга, аввало, қандай ғояни илғари суради тарзидаги саволни бериш устувор турмаганда, шакл ва мазмун сингари айрилмас бутунлик ҳақида бу таҳлит масала қўйиб

ўтирилмас эди. Ҳолбуки, ҳозир ҳам бадиий асардан, аввало, ғоя қидирадиган ва шу боис исталган бадиий асар таҳлилидан: “Адиб мана бундай демоқчи...”, “Унинг зоявий-бадиий нияти мана бундан иборат” қабалида хулоса чиқаришга интиладиган филолог мутахассислар анчагина.

Бизнингча, бадиий таҳлилда шакл ва мазмунни бир-биридан ажратмаслик керак. Айни вақтда, таҳлилда шаклдан мазмун сари бориш асарнинг бадиий қатламларига чуқурроқ кириш имконини беришини айтиш жоиз. Чунки бадиий асарнинг гўзаллик қирралари кўпроқ шаклда намоён бўлади ва шу боис илмий таҳлилга чегара билмас имкониятлар беради. Шаклнинг қирралари кашф этилгани сари ундан чиқадиган бадиий мазмун теранлашиб, хилма-хиллашиб бораверади.

Бирор асарнинг таҳлили мазмунни қидиришдан бошланадиган бўлса, таҳлилчи ақидага, ҳукму хулосага дуч келади. Ақида бир хилликни тақозо этади ва хаёлот парвозига ўрин бўлмагани учун бадиий матн ичига чуқур кириб боришга эҳтиёж уйғонмайди. Хаёлот парвози тўхтаган жойда эса бадиий асар йўққа чиқади. Айниқса, мўъжизакор лирик асарлар таҳлилга тортилганда, ўқувчиларни ақидага етаклаб келмаслик лозим. Уларга бадиий либос замиридаги жозибадан баҳраманд бўлиш имкони берилиши керак.

Чўлпоннинг «Бинафша», «Гўзал», Усмон Носирнинг «Юрак», Ҳамид Олимжоннинг «Холбуки тун», «Ғазал», А. Ориповнинг «Биринчи муҳаббатим», «Баҳор», «Сароб», Рауф Парфининг «Тонг отмоқда», «Ёмғир ёғар», «Хато қилдим», Омон Матжоннинг «Қўшиқ», Ҳалима Худойбердининг “Муқаддас аёл”, “Йўлдадирман” сингари ички шеърини асарларининг таҳлилга осон бўй бермаслиги ҳам мукамал бадиий шаклга эгаллигида ва чуқур мазмун гўзал шаклнинг сеҳрли қаърига беркитилганидир. Бу асарларнинг сирли бадиий либосга буркангани фақат воқеаларни мантиқий тушунчалар мезони билан «таҳлиллаш»га одатланиб қолинса, бу битиклар замиридаги бадиий маънони бетакрор эстетик шакллар замиридан қандай чиқариш мумкинлигини билиб бўлмай қолади. Бадиий асарларни ўрганишда мазмунни англашга тутинишдан иш бошлаган мутахассис бу ички асарларнинг бутун жозибасини, ўзига хослигини назардан қочиради. Мазмун излашга зўр берган киши ўз-ўзидан бадиий матндан узоклашиб бораверади. Бадиий матн соҳирлиги эса ўқувчи назаридан четда қолаверади. Шу жиҳатдан, Р. Парфининг «Ёмғир ёғар» шеърини таҳлил қилиш характерлидир:

Ёмғир ёғар, шиғалаб ёғар,
Томчилар томчилар сочимга,
Ёмғир ёғар, шиғалаб ёғар,
Ҳам қайғумга, ҳам қувончимга...

Рауф Парфининг уч тўртликдан иборат мўъжазгина шеъри шу тахлит бошланади ва унинг тенг ярми, яъни олти мисраси «Ёмғир ёғар, шиғалаб ёғар» сатрининг такроридан иборатдир. Филолог – таҳлилчи шеърхон эътиборини мисралар замирига яширинган жозибани топишга

қаратишдан иш бошлаши керак. Шиғалаб ёғаётган ёмғир, ёмғир тагида руҳи гоҳ махзун, гоҳ хушнуд турган шоир, сочларга томаётган томчилар, ёмғир лирик қаҳрамоннинг қайғусига ҳам, қувончига ҳам барабар томчилаётгани тасвири ўқирманлар руҳий ҳолатида безовталиқ пайдо қилади. Улар ёмғир тагида турган нозиктаъб лирик қаҳрамон ҳолатини ҳис қиладилар, унинг кечинмаларини ёғаётган ёмғир сингари моддий нарса тарзида кўз олдиларига келтирадилар.

Шоир ёмғир ёғаётгани ҳақида хабар берибгина қолмайди, балки уни шеърхоннинг кўзига кўрсатганидай, томчилаш жараёнини акс эттириб қулоғига ҳам эшиттиради. Ўқувчи мисраларга жо қилинган сўзлар орасидан ёмғирнинг беҳудуд шитирини, чаккиллаб томаётган томчиларни «топади» ва тинглайди. «*Ёмғир ёғар, шиғалаб ёғар, Томчилар томчилар сочимга...*» мисраларида келган «ч» товуши кетма-кет такрорланганда, чаккиллаб томаётган томчи оҳангини беради. Айни вақтда, шеърхон “томчилар” сўзининг ёнма-ён келаётганига эътибор бериш ва бир сўзнинг бир мисрада икки бор такрорланишига диққат қилиш жараёнида унинг икки маъно ташишини кашф қилади. Олдин қўлланган «томчилар» от сўзлар туркумига мансуб бўлиб, урғу «и» товушига тушишини, кейинги «томчилар» сўзи эса, феълга мансуб бўлиб, урғу «о» товушига тушишини билиб олади. Бир қарашда тамомила бир хил бўлган икки сўзнинг ёнма-ён қўлланилишидан ўшанча бадий маъно топа билиш кишининг фантазия уфқини кенгайтиради, олам гўзаллигини теранроқ ҳис қилишига йўл очади.

Учинчи бандда шиғалаб ёғаётган ёмғир сеҳрига берилиб, унинг сирли мусикасига асир бўлиб, ёмғирни унутган шоирнинг кўнгли ҳам ёмғирга айланади ва шеър сўнгида шундай мисралар қуйилиб келади: «*Ёмғир ёғар, шиғалаб ёғар, Ёға бошлар қозозга кўнгли*». Матн таҳлилига тўғри йўналтирилган ўқирман асар бадиияти шаклга моҳирлик билан жойлашганлигини топа олади ва бу нарса, шубҳасиз, унинг нафақат эмоционал ривож, балки тафаккур тараққиётига ҳам таъсир кўрсатади. Демак, таҳлилни шаклни кашф қилишдан бошлаш ундан келтириб чиқариш мумкин бўлган бадий мазмунни йўққа чиқармайди, балки унинг таъсир кучини оширишга хизмат қилади.

Шаклга эътиборсизлик, унга беписандлик билан қараш баъзан унинг бутун гўзаллигини йўққа чиқаради. Бадий асар - жонли вужуд, дахлсиз бутунлик. Тирик одамнинг бирор мучасини бошқа ерга кўчириш изсиз ўтмаганидек, чин бадий асар вужудига ҳам тегиниб бўлмайди. Яхлитлигига дахл қилинган асар бадийлигидан айрилади. Э. Воҳидовнинг «Ихлос» деб аталадиган шеъри бор. Шеърнинг тўрт мисраси формал мантиқ талабига мувофиқ ва грамматик қоидалар талаб қилганидай ўзгартирилса, унинг жозибаси тамомила йўққа чиқарилади:

Йигит қайтди орзулари ёшдек тўқилиб,
Барбод бўлди қалбидаги буюк эҳтирос.
Тасодифий бир ҳолатининг қурбони бўлиб,
Сўнди у кун пок юракдан буюк бир ихлос.

Бу тўртликнинг бирорта ҳам сўзини ўзгартирмаган ҳолда грамматик қоидаларга мувофиқ тарзда жойлаштириш мумкин: *«Йигит орзулари ёшдек тўкилиб қайтди. Қалбидаги буюк эҳтирос барбод бўлди. Тасодифий бир ҳолатнинг қурбони бўлиб у кун пок юракдан буюк бир ихлос сўнди»*. Шеърдаги гаплар мантиқий-грамматик жиҳатдан жуда тўғри жойлаштирилди, унда ифодаланган мазмунга заррача ҳам дахл қилинмади. Аммо бадиий-эстетик жиҳатдан ғирт нотўғри йўл тutilди. Чунки шаклга дахл қилиниши гўзал бадиий ҳодисани йўққа чиқарди ва бундай ҳолатда мазмуннинг деярли ҳеч қандай аҳамияти қолмайди.

Кўринадики, бадиият учун, шакл устувор аҳамият касб этар экан. Асл бадиий асарларда сўз эмас, балки бирор товуш ёки белги ўзгартириб юборилиши ҳам катта эстетик эврилишларга сабаб бўлиши мумкин. Хуллас, бадиий таҳлил ёрдамида ўқувчи бадиий шаклни ҳис этиш, унинг аҳамиятини англаш йўллари ўрганса, асардан табиий йўсинда келиб чиқадиган бадиий маънони тўлиқ илғаб олиши ҳеч қандай қийинчилик туғдирмайди.

Шаклнинг устувор мақоми, бадиий ижодда унинг тутган баланд рутбаси, айти вақтда, шаклнинг мазмундан ажратиб қаралиши мумкин эмаслиги ҳазрати Навоий томонидан «Ҳайрат ул-аброр» асарида гўзал йўсинда тасвир этилган:

Сўз аро ялғон киби йўқ нописанд,
Айлар анинг назмини доно писанд.

Ўрнида тишлар дури манзум эрур,
Чун сочилар қиймати маълум эрур.

Варду шажар шоҳид эрур боғ аро,
Лек ўтин силкидадур тоғ аро.

Мунда паришонлиғи нохуш қилиб,
Анда мурагтаблиғи дилкаш қилиб...

Дафтари назмида чу шерозадур,
Гул варағи гулшан аро тозадур.

Узди чу шерозани дафтари,
Ел учурур ҳар варағин бир сари.
Назм анга гулшанда очилмоғлиги.
Наср қаро ерга сочилмоғлиғи.

Бўлмаса эъжоз мақомида назм,
Бўлмас эди Тенгри каломида назм.

Назмда ҳам асл анга маъни дурур,
Бўлсин анинг сурати ҳар не дурур.

Назмки маъни анга марғуб эмас.
Аҳли маоний қошида хўб эмас.

Назмки ҳам сурат эрур хуш анга,
Зимнида маъни доғи дилкаш анга.

Ёраб, ани халқ дилафрўзи эт,
Хаста Навоийга дағи рўзи эт.

Улуг шоир ҳеч қандай қийматга эга бўлмаган ёлгоннинг назм (бадий асар)да донолик мақомига кўтарилишини қайд этар экан, тўқима, муболага каби бадий сўзнинг шаклига доир жиҳатларни кўзда тутуди. Одамнинг тишлари ўз ўрнида турганида тизилган дур каби кишида ҳавас уйғотса, сочилиб (тўкилиб) кетгудай бўлса, унинг кўрку таровати йўқолиб, ҳеч қандай қийматга эга бўлмай қолади. Дарахту бута боғда гўзал кўринади, айни шу нарсалар тоғда ўтиндан бошқа нарса эмас. Негаки, боғда уларга тартиб билан шакл берилган бўлади, тоғда эса бетартиблиги сабаб ҳеч қандай шаклга солинмаган, бинобарин, чиройга эга бўлмайди. Назм дафтарининг варақларини тутиб турадиган шероза борлиги учун ҳам унинг саҳифалари гулшанда турган янги гулдайдир. Агар шероза узилса, дафтарнинг варақлари ҳар томонга сочилиб кетган бўларди. Шеър гўё гулшанда очилган гул каби нодир ҳодиса бўлса, наср қора ерга сочилган гул сингари қимматсиз нарсадир. Шеър мўжиза даражасидаги ҳодисадир. Агар шундай бўлмаганда, Тангри каломи (Қуръон) шеърда битилмаган бўларди.

Унинг кўриниши, яъни шакли қандай бўлсада, назмда (шеърда) ҳам маъни, мазмун жуда муҳимдир. Мазмуни бўлмаган шеър, маъно аҳли қошида қимматга эга эмас. Кўриниши дилкаш ва замирида ёқимли маъноси бўлган битик чинакам шеърдир. Ёраб, бундай шеърни халқнинг дилини ёритгувчи қил ва ундан хаста Навоийни ҳам бенасиб қўйма!

Буюк мутафаккирнинг ҳар бир сўзи замиридаги теран маъноларни шарҳлаб ўтирмай юзада турган мазмунга таяниб, шундай хулоса чиқариш мумкинки, бадий асар учун шакл ҳам, мазмун ҳам бирдай бирламчи аҳамият касб этади ва бадий асарга хос асл хусусият ана шу ажралмас бирлик ва бирдайликда намоён бўлади. Шакл ва мазмун муносабатининг эстетик меъёри топилиб, унга амал қилинган ҳолдагина чуқур бадий таҳлил юзага келиши мумкин.

5-мавзу. БАДИЙ ТАҲЛИЛДА ДУНЁҚАРАШ ВА МИЛЛИЙ МАНСУБЛИКНИ ҲИСОБГА ОЛИШ

РЕЖА:

- 5.1. Ижодкорнинг бадий-эстетик қарашлар тизими шаклланишида фалсафий асос ва миллий мансубликнинг аҳамияти.
- 5.2. Бадий асарни қабул қилишда ўқувчи дунёқарашининг ўрни.
- 5.3. Миллий мансубликнинг ўқувчи бадий идрокига таъсири.
- 5.4. Миллий мансублик ва бадий таҳлил ўртасидаги алоқадорлик.

Таянч тушунчалар: «Дунёқараш ва бадий ижод», «оламни эстетик тушуниш ва тушунтириш», «фалсафа ва дунёқараш», «моддиюнчилик», «мимесис», «калом фалсафаси», «тасаввуф», «тажалли».

Таяниладиган маънавий ва назарий асослар соғлом ақлга, ҳақиқий санъатнинг табиати ҳамда миллий кадриятлар тизимига мувофиқ бўлгандагина назарий тафаккур салмоқли илмий аҳамият касб этиб, катта амалий қимматга эга бўлади. Демак, бадий адабиёт намуналари соғлом илмий-назарий асосларга таяниб текширилгандагина ўзининг ҳақиқий баҳосини олиши, ишонарли таҳлил қилиниши ва эстетик талқинини топиши мумкин.

Бадий асарни яратишда ҳам, уни ўқиб тушуниш ва таҳлил этишда ҳам таяниладиган фалсафий-методологик асос муҳим ўрин тутди. Чунки дунё ва унинг ҳодисаларига ёндашув тарзининг қандайлиги оламни эстетик идрок этиш, ундан таъсирланиш, уни тушуниш ва тасвирлаш йўналишини тайин этади. Фалсафий асос тўғри бўлмаганлиги учун баъзан яхши билан ёмон, хунук билан гўзал тушунчаларига ёндашув тамомила нотўғри, ғайриилмий характер касб этиши мумкин.

Ҳозирги ўзбек адабиётшунослигида таҳлилга, асосан, ҳаёт ва илмнинг кўп тармоқларида бўлгани каби моддиюнча фалсафага асосланиб ёндашилилади. Натижада, кўпинча, ўзгача тафаккур тарзининг маҳсули бўлмиш бадий ҳодисаларнинг моҳиятини англаш ва унинг сиру саноатларини тўғри изоҳлаш мушкул бўлиб қолади.

Маълумки, Арасту ўзининг “Поэтика” китобида бадий асарни “мимесис”, яъни тақлид натижаси деб изоҳлаган. Кўп жиҳатдан тўғри бўлган бу қарашни ягона ҳақиқат ва ҳар қандай адабий ҳодисага истисносиз татбиқ этса бўлаверадиган универсал ақида ҳисоблаш унчалик маъқул эмас. Бизнингча, агар бадий асар мимесис натижаси бўлса, оламдаги барча халқлар адабиётида бир хил тур ва жанрлар мавжуд бўлиши лозим эди. Негаки, барча халқларни деярли бир хил ёки бир-бирига ғоят ўхшаш борлик ўраб туради ёхуд инсон ҳамма жойда ҳам яшаб қолиш, тирикчилик ўтказиш учун бир-бирига ўхшаш йўсинда ҳаракат қилади. Бинобарин, ҳаётга тақлид ҳам деярли бир хилда амалга оширилган бўларди. Ҳолбуки, то XX асрга қадар ҳам ўзбек адабиётида драматик турга мансуб асар мавжуд эмасди. Агар жаҳидлар бу жанрни миллий адабий амалиётга киритмаганларида, у бундан буён ҳам ўз-ўзидан пайдо бўлиб қолмаслиги мумкин эди.

Шунингдек, «Алпомиш» йўсинидаги йирик халқ достонлари ҳамма миллатларда ҳам яратилган эмас. Тўғри, олам ва одамни бадий идрок қилиш ва тасвирлаш йўсини шаклланишида атроф-муҳит, инсоннинг тирикчилик ва турмуш йўсини муҳим ўрин тутди. Лекин бу ҳол бадий ижодни фақат атроф-муҳит ва ҳаёт ҳодисаларига тақлид натижасигина деб бир ёқлама қарашга асос бермайди.

Аристотел таълимоти асосида шаклланган Кунботиш эстетикасида санъат асари борлиққа тақлид натижасида вужудга келган ва санъат асарининг баркамоллиги унинг ҳаёт ҳақиқатига қанчалик мос келиши, бошқача айтганда, тақлиднинг нақадар аниқ ва усталик билан амалга оширилишига қараб белгиланган.

Фалсафий асос, таяниладиган назарий суянч бадий асарнинг яратилишига ҳам, унинг илмий таҳлил этилишига ҳам жиддий таъсир кўрсатиши мумкин. Жумладан, туркий адабиёт намуналари исломдан олдинги даврда тамомила ўзига хос йўналишда ривожланган. Бунга тошбитиклар, Иссиқ кўрғонидан топилган, Селунгурда сақланиб қолган адабий ёдгорликлар тониғдир. Эътибор қилинса, тошбитиклардаги тасвирларда ҳақ-ноҳақ, ҳалол-ҳаром, тўғри-нотўғри каби тушунчалар тилга ҳам олинмайди. Култигин, Билгақоон ва бошқа қаҳрамонларнинг тутумларини баҳола ахлоқий ўлчамларга таянилмайди. Бу битиклардаги асосий мезонлар: куч-қудрат ва ғолиблик.

Фалсафий-методологик асосларнинг турличалиги айтиб бериш бадий ҳодисани тамомила бошқача илмий изоҳлашга сабаб бўлиши мумкин. Шу боис ҳам турли дунёқарашлар маҳсули бўлмиш бадий асарлар билан иш кўрадиган филолог мутахассислар миллий фалсафий асосга таянганлари ҳолда дунёдаги бошқа фалсафий йўналишлардан ҳам яхши хабардор бўлганларидагина уларнинг бирор бадий асар тўғрисидаги кузатишлари илмий жиҳатдан тўғри, эстетик жиҳатдан муайян қиммат касб этиши мумкин.

Ҳар қандай эстетик ҳодиса муайян миллий заминда пайдо бўлганлиги учун унда ўша шароитга тегишли жиҳатларнинг нуқси қолади. Бу белгилар баъзан асар моҳиятини тайин этадиган даражада кучли, баъзан эса кўзга ташланмайдиган даражада сезилмас бўлиши мумкин. Шу боис бирор миллий масканда яратилган асарни тушунтириш ва тадқиқ этишда ўша замин ҳамда унда яшайдиган жамоанинг қарашлар тизимига хос хусусиятлар аниқ ҳисобга олинishi лозим.

Текширилаётган асарда акс этган миллий хусусиятлар тўғри ҳисобга олингандагина бадий таҳлил тўлақонли чиқиши мумкин. Негаки, бирор миллат учун эзгулик ёки гўзаллик ифодаси ҳисобланган ҳодиса иккинчи бир миллат назарига кўра ёвузлик ва қабоҳат тимсоли бўлиб кўриниши мумкин. Чунончи, ўзбеклар учун гўзаллик рамзи бўлмиш ой руслар назарида кўпроқ, лоқайдлик, бетаъсирлик, бепарқлик тимсолидир. Голландлар энг сулув ва назокатли қизларни сигирга ўхшатишади. Ўзбекларда эса энг бесунақай ва тарбиясиз қизлар бу қиёсга лойиқ кўрилади. Ўз вақтида айтилмаган ҳақиқат ўзбекларда андиша қилиш тарзида қабул этилса, ўрис ва унга ёндош

миллатларда мунофиқлик саналади.

"Қизил ва қора", "Бовари хоним" асарларидаги де Ренал хоним ва Эмма Бовари образлари Кунботиш китобхонлари учун, умуман, инсон, хусусан, аёл ҳурлиги, назокат ҳамда эркин муҳаббат тимсоли саналса, ўзбек китобхонларида, кўпинча, бу аёллар кўнглидаги изтироблар сабабсиз инжиқлик, ўзлари эса тўқликка шўхлик қилаётган бузуқ кимсалар сифатида таассурот қолдиришади. Айни вақтда, "Ўткан кунлар" романидаги Кумуш билан Зайнабнинг кундошлиги мажоролари тасвири кунботишликларга ёввойилик бўлиб кўриниши, "Одам бўлиш қийин" асаридаги иффатидан айрилган Гулчехранинг ўзини ўлдириши кунботиш ўқувчиларига мутлақо тушунарсиз туюлиши аниқ. Демак, миллий мансублик бадиий асарни яратишда ҳам, ўқиб, идрок этишда ҳам, ундаги тасвирларга аксеологик ёндашувда ҳам муҳим ўрин тутаяди. Ушбу ҳолатлар ҳисобга олинган тақдирдагина бадиий асар илмий-эстетик жиҳатдан пухта ва асосли таҳлил қилиниши мумкин.

Фалсафий асос соғлом бўлмагач, таҳлил қанчалар синчковлик билан амалга оширилмасин, адабий асарнинг бутун жозибаси, сири тўлиқ намоён этилиши мумкин эмас. Зеро, Ницшенинг: *"Оламда менинг тасаввурларимдан бўлак ҳеч нарса йўқ"*, – деган қарашида катта ҳақиқат бор. Олам ҳодисалари ва бадиий адабиёт намуналари ҳам нуқтаи назарнинг характериға қараб тамомила ўзгача моҳият касб этиши табиий ҳол. Шундай бўлмаганда, "Жангчи Турсун", "Тарас Булба" каби асарлар ўзгачароқ талқин этилиб, уларнинг "асар"лиги ёки "бадиий"лиги қанчалик экани ўз вақтида айтилган бўларди.

Маълумки, бутун Иттифоқда бўлгани каби Ўзбекистонда ҳам шу вақтга қадар илмий фаолиятнинг барча туридаги сингари бадиий таҳлилда ҳам марксча-ленинча фалсафага асосланиб иш кўриб келинди. Бу фалсафага кўра тафаккур тараққиёти ҳамда инсон фаолияти учун онг ва борлик муносабати энг асосий масала деб қаралади ва бу ўзаро муносабатлар доирасида борлик, яъни материяга бирламчи ўрин ажратилади. Ҳатто, моддий бўлмаган ҳосила ва тушунчалар ҳам материянинг мураккаб кўриниши ёки унинг ҳосиласи дея даъво қилинади. Бу ҳол моддиятга бевосита дахлдор бўлмаган рухий, ҳиссий, маънавий тушунча ва қадриятларга ҳосила, яъни иккинчи даражали ҳодисалар деб қарашга олиб келади. Бинобарин, бадиий ижод учун асосий қадрият бўлмиш инсон руҳияти ифодаси назардан қочирилади.

Бадиий асарларга инсон руҳияти манзараларидаги товланишларнинг ўзига хослиги қанчалик акс этганидан келиб чиқиб эмас, балки материянинг бирламчилиги позицияси қандай ифодаланганига асосланиб баҳо бериш талаб этиларди. Олам қарама-қаршиликлар бирлиги ва кураши қонуни асосида мавжуд ва фақат шу сабабли ривожланади деб қаралгани учун ҳам ҳар қандай жамиятнинг ҳар қандай босқичидаги ҳаётий жараён синфий курашлардан иборат саналиб, ҳар қандай одамнинг ҳаёти ва тирикчилиги зиддиятлар занжири сифатида талқин қилинар ҳамда бирор бадиий тасвир, албатта, бирор кучнинг ғалабаси ҳамда бошқасининг мағлубиятини

кўрсатиш билан якун топиши талаб этиларди.

Марксча-ленинча фалсафий таълимотга таянган адабиётшунослик адабий асар ва ундаги бадиий тимсолларни тадқиқ этишга, тушунтиришга фақат шу нуқтаи назардан туриб муносабатда бўлади. Бундай ҳол кўплаб асарлардан мутлақо носоғлом хулосалар чиқаришга олиб келди. Бадиият оламининг юксак намуналари, улардаги ингичка руҳий ҳолатлар, ички манзаралар бу хил таҳлил назаридан четда қоларди. Чунки санъат асарига бирёқлама ижтимоий ёндашув уни табиий равишда камбағаллаштиради ва дағаллаштиради. Шунингдек, моддиюнчилик оламдаги барча ҳодисаларга тасодиф ва зарурият ўлчамлари асосида ёндашади. Бинобарин, ўз-ўзидан тақдир ва қисмат тушунчалари инкор этилади. Инсон ўз ақли билан дунё мавжудлигининг ҳар қандай кўриниши ва ундаги барча ҳодисаларни изоҳлай олади деб даъво қилади.

Исломий фалсафа учун Аллоҳ, олам, одам муносабатлари энг асосий ва ҳал қилувчи масала ҳисобланади. Олам яратилишининг мақсади бўлмиш одам ва унга хос хусусиятларни илғаш, сезги аъзоларига бўй бермайдиган тушунчаларни ҳам пайқаш ва таърифлаш, инсон руҳий оламининг бекиёс ранг-баранглигидан келиб чиққан ҳолда санъат асарларига ёндашиш бу фалсафанинг асосий тамойилларидандир. Руҳнинг мавжудлиги ва унинг мантиқий изоҳга тўла бўй бермаслиги, ҳиссиётнинг бойлиги, сезимларнинг хилма-хиллиги инсонни ўзга жонзотлардан ажратувчи жиҳатлар экан, инсон ҳаётининг бадиий акси бўлмиш адабиётда айна шу руҳоний ва ҳиссий жиҳатларни устувор билиб муносабатда бўлиш тўғри методологик ёндашув ҳисобланади.

Жуда қадимий тарихга эга Кунчиқиш (Шарқ) халқлари бадиий ижодга Кунботиш (Ғарб) қавмларининг эстетикасидан кўра ўзгачароқ мезонлар билан ёндашган. Кунчиқиш гўзаллик илми, хусусан, Туркистон эстетикаси учун кейинги бир ярим минг йил мобайнида таяниб келинган назарий асос калом фалсафаси ёки тасаввуф таълимоти ва ундаги тажалли назарияси бўлган. Шу боис ҳар бир катта-кичик бадиий ижод намунасига илоҳий ҳодиса тарзида ёндашилган. Кунчиқиш учун бадиий асар ҳеч қачон фақат воқеликнинг инъикоси, яъни реалликнинг мавҳумлашиши бўлмаган. Калом фалсафасига кўра оламдаги барча моддий ва маънавий яратилар Аллоҳнинг тажаллиси экан, бадиий ижод ана шу тажаллининг, яъни мислсиз руҳоний ҳолатнинг ўзига хос тарзда эстетик моддийлашувидан иборат деб қаралган. Яъни, *Кунботиш аҳли эстетикаси учун адабиёт моддиятнинг мавҳумлашиши бўлса, Кунчиқиш бадиият илмида бадиий адабиёт мавҳум руҳиятнинг сўз воситасида моддийлашувидан иборат саналади.* Шунинг учун ҳам Кунчиқишда ижодга сеҳрли, мўъжизавор ҳодиса тарзида ёндашиш кенгроқ тарқалган.

Кунчиқиш эстетикаси бадиий асарнинг энг кичик унсуридан ҳам гўзаллик қидирган ва топа билган. Бадиий асарлардан чиқадиган маъно, фикр, ғояга нафосатнинг табиий ҳосиласи сифатида қаралган. Чунки ҳар қандай гўзал шакл, аввало, тамкинлик, уйғунлик, мутаносиблик деб билинган ва унда, албатта, табиий равишда етук фикр, чуқур мазмун

мавжуд бўлади деб ҳисобланган. Тажалли назариясига таяниб, ҳар қандай бадиий ҳодисани Аллоҳнинг намоён бўлиши, эманациясининг эстетик ифодаси тарзида изоҳлаш мумкин.

Кунчиқар адабиётида сиртдан қаралганда жуда турғун, қотиб қолган ва ўзгармасдай туюлувчи адабий шаклларда ҳам бадиий кашфиётлар қилишнинг адоқсиз имкониятлари топилаверган. Чунки адабиётда белгилаб қўйилган меъёрлар ичида туриб, ана шу қолиплардан гўзал йўсинда чиқа олиш чин истеъдоднинг белгиси ҳисобланган. Бадиий кашфиёт, инжалик деярли ҳамиша асарларнинг қатига яширинган ва ҳеч қачон очиқ бўлмаган. Чунки излаб топилган бадиий гўзалликкина эстетик лаззат беради. Шунинг учун ҳам Кунчиқар адабиётида доимо ишора, рамз, им етакчилик қилган ва ундан таъсирланиш учун бир қадар эстетик маълумотли бўлиш талаб этилган. Бадиий асарга фақат ҳаётий реаллик нуқтаи назаридан жўн муносабатда бўлиш, нафосатни ёлғиз тирикчилик ёки ижтимоий мантиғи билан изоҳлаш мумтоз ўзбек эстетикаси учун бегонадир. Шу боис ўзбек адабиёти учун талқин эмас, таҳлил устувор мақомда бўлган.

Кунботиш эстетикасида асосий эътибор кўпроқ бадиий асарнинг гоёсига берилиб, унда қандай фикр илгари суриляётганлигига қаратилади. Санъат асарининг ифода гўзаллигига чиройли либос, жозибали ташқи безак тарзида ёндашиш устуворлик қилади. Шу сабабли Кунботиш эстетикаси учун нимани тасвирлаш, Кунчиқар бадиияти учун эса нимани қандай тасвирлаш муаммосини ҳал қилиш муҳим саналган.

Кунчиқарда бадиий ижод асосида ҳамиша гўзаллик ва ишқ масаласи турган. Олам ва одамга хос жиҳатлар Аллоҳга хос хусусиятлар тажаллиси ўлароқ гўзал экани ва санъат асари ана шу гўзалликни имкон қадар назокат билан куйлаши кераклиги кўзда тутилган. Шунинг учун ҳам Кунчиқар адабиётида Кунботар аҳли учун бир қадар эриш ҳамда сийқа туюладиган гул ва булбул, май ва жом, соқий ва муғбача, ошиқ ва маъшуқа, ағёр ва ринд сингари образлар эскирмас тимсоллар бўлиб келаверади. Бадиий ижоднинг бутун сеҳри ҳам эски воситалар ёрдамида янги туйғуларни, тароватли руҳий ҳолатларни акс эттиришда эканлиги Кунчиқар эстетикаси учун оддий ҳақиқат саналган. Адабиётшунослик яккаш ижтимоий қарашлардан кутулиб, бадиий адабиётга муаммо кўтариш, масала қўйиш воситаси дея ёндашиш одатларидан фориг бўлсагина санъат асарини тўғри таҳлил қилиш ва унинг жамият ҳаётидаги ўрнини беҳато белгилай олиш имкониятига эга бўлади.

Санъат асарларига эстетик феномен эмас, балки ижтимоий ҳодиса тарзида ёндашиш унинг ҳақиқий қийматини кўрмасликка олиб келади. Бадиий ижод маҳсулига социологик қарашга одатланиб қолинганлиги учун ҳам Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» романи хануз ҳақиқий асосли бадиий таҳлилини топмай келаётир. Бир замонлар шахсга сиғиниш авж олган, қатағон ойболтаси қонсираган даврда бу асардан аксилрус муносабатлари, миллатчилик излари қидирилган ва топилган эди. Абдулла Қодирий шахси оқланиб, асарларини қисман ўрганишга изн теккач, Иззат Султон, О. Шарафиддинов, С. Мирвалиев, У. Норматов ва бошқа бир қатор

адабиёттанувчилар буюк адибнинг юксак асарларида миллатчилик ҳам, аксилруслик ҳам йўқлигини, ёзувчининг бор-йўғи «айби» жамиятдаги чинакам илғор кучларни кўролмаганлигида экани ҳақида фикр билдирдилар. Юртимиз мустақилликка эришгач эса, ўша олимларнинг кўпчилиги «Ўткан кунлар» миллат аҳлида рус босқинчилигига қарши нафратни алангалатиш ва уларга қарши курашга даъват этиш учун ёзилган деган даъволар билан чиқишди ва ҳар бир қараш ўзига хос далиллар билан асослаб ҳам берилди.

Ҳолбуки, «Ўткан кунлар»дай доҳиёна асар бирор гап айтиш учунгина ёзилмайди. Адиб учун бу асарни ёзмасликнинг имкони бўлмай қолган. У ҳаёлида юрган ғояни сингдириш учун образлар яратмаган ва қаҳрамонлар оғзига ўзининг ижтимоий қарашлари концепциясини улушларга ажратиб, тақсимлаб чиқмаган. Романдаги ҳар бир образ тирик одам, персонажлар ўзигагина хос сажияга эга шахслар сифатида фақат ўз табиатлари мантиғига мувофиқ ҳаракат қилишади ва бирор ўринда ҳам адиб қаҳрамонларини ўз етовида олиб юришга уринмайди. Гап айтиш, фикр билдириш мақсад бўлганда ёзувчи образларнинг табиати ҳақида эмас, балки уларнинг қандай ижтимоий қарашларни ифодалашни тўғрисида кўпроқ қайғурган ва бинобарин, қаердадир нотабиийликка йўл қўйган бўларди. Қодирийни миллатчи эди дейиш қанчалар ёлғон бўлса, уни миллатимиз мустақиллигини сақлаб қолиш кераклигини кўрсатиш ёхуд мавжуд ижтимоий тартибларни ўзгартириш зарурлигини билдириш учун «Ўткан кунлар»ни ёзган дейиш ҳам ўшанчалик ўтирикдир.

Чинакам санъаткорнинг асаридан фақат ижтимоий маънолар топишга уриниш адиб ва асарнинг қадрини оширмайди, балки ижодкор даҳосини нурсизлантиради. Адабиётни юксак аршидан, кўшқидан заминга тушириб қўяди. Туркистон бирлиги учун бевосита курашган, бу ҳақда ўнлаб илмий-тарихий асарлар ёзган Заки Валиди Тўғон ёхуд Боймирза Ҳайит ижоди билан Абдулла Қодирий романчилиги ўртасида жуда катта фарқ борлиги кўриниб турган ҳақиқат. Асарнинг теран бадиий таҳлили орқали ана шу фарқ нимада эканлиги-ю Қодирий даҳосининг сири қаердалигини кўрсатиб бериш адабиёттанув илмининг вазифасидир. «Шум бола», «Ўғри», «Рухлар исёни», «Жаннатга йўл», «Ўйларим», «Юзма-юз», «Адашган рух», сингари юксак санъат намуналарини фақат ижтимоий позициялардан туриб баҳолаш бу асарларнинг чин тароватларини йўққа чиқаришга олиб келиши мумкин.

6-мавзу. ТАҲЛИЛДА ОБЪЕКТ ВА СУБЪЕКТ МУНОСАБАТИ

РЕЖА:

- 6.1. Субъект ва объект тушунчаларининг фалсафий ва эстетик изоҳи.
- 6.2. Бадиий объект тушунчасининг моҳияти.
- 6.3. Бадиий асар таҳлилида субъектнинг ўрни.
- 6.4. Таҳлилнинг тўлалиги, чуқурлиги ва аниқлигини таъминлашда субъектнинг ўрни.

***Таянч тушунчалар:** «Объект», «субъект», «объект ва субъект муносабатлари», «давр ва бадиий матн», «субъектдаги эвришилар», «объектнинг ўзгаришлари».*

Бадиий асарнинг илмий таҳлилини амалга оширишда объект ва субъект муносабатидаги ўзига хосликни ҳисобга олиш алоҳида аҳамият касб этади. Фалсафий ва эстетик маънолардаги объект термини латинча “*objectum*” сўздан олиниб «нарсаси» маъносини билдиради. Субъект атамаси эса латинча “*subjectum*” сўздан келиб чиққан бўлиб, «эга» маъносини англатади.

***Фалсафий маънода** субъект борлиқни англаш йўлида мустақил фаолият кўрсата оладиган, ирода ва онга эга инсонни англатувчи тушунчадир. Объект эса инсоннинг билиш, ўзлаштириш ёхуд таъсир кўрсатиш каби фаолияти йўналтирилган манбани билдирадиган категориядир.*

***Адабий-эстетик маънода** «объект» субъектнинг фаолияти йўналтирилиб, унинг хоҳиш-иродасига боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлиб, ўқиган кишига ўз ҳолича эстетик таъсир кўрсата оладиган бадиий асарни англатади.*

***Эстетика илмида** бирор бадиий асарни текшириш натижасида унга хос бўлган хусусиятларни кашф этган ва ўз кузатишларидан бошқа кишиларни ҳам хабардор қилишга тутинган шахс — «субъект» ҳисобланади.*

Бадиий таҳлилда объект англашилиши ва субъект уни туйиши учун субъект маълум даражада объектлашилиши, объект эса имкони борича субъектлаштирилиши зарур. Яъни бадиий асарни тушуниш ва таҳлил этишда объект фалсафа илмидаги каби ўз ҳолича қимматга эга эмас, у субъект томонидан англашга чоғи келмаган таҳлилчи томонидан туйилмаслиги, аслида ғариб бир битик эса зўр асар сифатида кўкларга кўтарилиши мумкин. Негаки, таҳлилчининг тафаккур даражаси ва ички руҳий олами эстетик объектни идрок этиш ва изоҳлашнинг асосий воситаларидир. Айни вақтда таҳлилчи ўз ички олами ва туйғуларининг қуршовида қолиб кетмаслиги учун у дунё адабиётининг сара намуналари ва бадиий матнни илмий-эстетик баҳолашда таяниладиган назарий қарашлардан хабардор бўлиши, муайян матн билан танишиш мобайнида туйғуларини безовта

қилган сабабларни илмий изоҳини бера олиш имконига эга бўлиши керак. Бундай сифатлар бадий таҳлилнинг холис ва илмий бўлишини таъминлайди. Бундай қилмаган ёки қилолмаган таҳлилчи текширилаётган асардан унга хос қирраларни тополмаслиги ёхуд унга мутлақо ёт бўлган хусусиятларни ёпиштириши мумкин.

Бадий асарни таҳлил қилишда таҳлилчи — субъект билан объект, яъни бадий матн ўртасида тўғри муносабатнинг ўрнатилиши таҳлил сифати учун ғоят муҳимдир. Илмда субъектга хос қараш ва тўхтамларнинг объективлиги, яъни холислиги муҳим аҳамият касб этади. Бадий таҳлилда эса субъект таҳлил қилинаётган бадий матнга алоҳида қизиқиш, эҳтирос билан ёндашгандагина унинг жозибасини, яширин ички маъноларини топиши мумкин. Агар субъект объектга лоқайд қарайдиган бўлса, ундаги кўзга яққол ташланиб турмайдиган жиҳатларни пайкамай қолаверади. Демак, субъект объективликдан бир қадар чекинганда, объектга холис баҳо бера олади. Ҳолбуки, адабиёт ва санъатдан бошқа илмларда айнан холислик ва совуққонлик, яъни объективлик илмий хулосаларнинг ҳаққонийлигини таъминлайди. Бадий таҳлилда эса, совуққонлик, холислик, кўпинча, бадий матн жозибасининг сезилмай қолишига олиб келади.

Шуниси ҳам диққатга молиқки, бадий матн, яъни объект турли вақтларда идрок этилганда, ўқувчига турлича таъсир қилади ва бу ҳол табиийдир. Бадий матн туйғу ва ақлнинг биргаликдаги фаолияти маҳсули бўлганлиги учун ҳам адабий асар таҳлилчининг ҳиссий ҳолати қандайлиги ҳамда онгининг қачон, қаёққа ва қай тарзда йўналтирилганидан келиб чиқиб, унга турлича таъсир қилади. Шунинг учун ҳам бадий таҳлил жараёнида кўпинча таҳлилчи — субъект бадий объектга хос хусусиятларни таҳлил амалга оширилаётган вазиятдаги эстетик савияси, кайфияти ва манфаатидан келиб чиққан ҳолда кўради ҳамда кўрсатади. Бу ҳолни таҳлилнинг мутлақ ва тугал бўлмаслиги тамойили ҳам бир қадар изоҳлайди.

Шунинг учун ҳам айна бир матн бир даврда яшаётган турли таҳлилчилар томонидан турлича қабул этилиши ва уларнинг ҳар бири ўз қарашларини матндан келтирилган далиллар билан исботлай олишларини кўриш мумкин. Илмнинг бошқа соҳаларида ҳар хиллик бу даражада катта ўрин тутмайди.

Таъкидлаш лозимки, бадий таҳлилда субъектнинг холис бўлмаслиги жўн тушунилмаслиги керак. Негаки, таҳлилчининг ҳар қандай фикри унинг шахсий мулоҳазаси бўлса ҳам, лекин субъект муайян тўхтамга шунчаки ўз хоҳиш-истаги туфайли эмас, балки муайян йўналишдаги илмий-эстетик мантиқ ҳамда бадий қарашлар тизимига таянгани боис етиб келади. Ана шу жараён бадий таҳлилнинг илмийлигини таъминлайдиган жиҳатдир. Лекин бу хил хулоса ва қарашлар тизими қандайдир ўзгармас ва қолип шаклидаги илмий қоидалар тарзида эмас, балки бадий матнни ўзига хос англашдан келиб чиқадиган адабий мулоҳазалар тарзида моддийлашади. Илмий таҳлил бадий сўз соф объектив мавжудлик ҳам, таҳлилчининг соф субъектив-руҳий қарашлари натижаси ҳам эмас, балки *интерсубъектив*

бадий реаллик, яъни ўзга субъектларнинг онгида ҳам шу ҳолича қабул этиладиган ҳиссий-интеллектуал феномен тарзида тушунилса, тўғри илмий йўл тутилган бўлади.

Бадий таҳлилни амалга ошираётган субъектнинг билим даражаси, шахсий сифатлари, маънавий дунёси каби жиҳатлар таҳлилнинг тўлалиги, чуқурлиги ва аниқлигини таъминлайдиган омиллар бўлиб ҳисобланади.

Бадий таҳлилнинг тўлалиги бадий матнга яхлит тизим ҳолидаги тартибли бутунлик тарзида ёндашилиб, унга хос барча жиҳатлар имкон қадар қамраб олиншини аниқлатади. Бунда ўрганилаётган асарга турли томондан ёндашилиб, унга хос барча асосий қирралар намоён этилишига интилинади.

Текширилаётган асардаги бадий тизимнинг яхлит тартибли бутунлик сифатида катта қийматга эгаллиги, улкан бадий мақсадга қаратилгани ёхуд миллий эстетик тафаккур учун ҳеч қандай қиммат касб этмаслигининг илмий-мантқиқий ва бадий-эстетик жиҳатдан асосланиши таҳлилнинг чуқурлигини билдиради.

Бадий таҳлилда текширилаётган адабий асарда муайян шахсга тегишли индивидуал хусусиятлар ёки бирор ижтимоий қатламга хос универсал жиҳатларнинг топилиши, адабий сўзда бетакрор шахсий ҳамда қайтарилиб турувчи универсал жиҳатларнинг бузилмас алоқасини кўрсатишга эришилгани унинг аниқлигини кўрсатади.

Шу тариқа бадий таҳлилнинг тўлалик, чуқурлик ва аниқлик каби хусусиятларга эга бўлиши унинг имкон даражасида объектив ва холис амалга оширилганини кўрсатади.

7-мавзу. ТАҲЛИЛДА АСАРНИНГ ТУР ХУСУСИЯТЛАРИНИ ҲИСОБГА ОЛИШ

РЕЖА:

- 7.1. Таҳлилда адабий турга хос хусусиятларни ҳисобга олиш зарурлиги.
- 7.2. Лирик турдаги асарларни таҳлил қилиш йўллари.
- 7.3. Эпик турдаги асарларни таҳлил қилишга хос хусусиятлар.
- 7.4. Драматик турдаги асарларни таҳлил қилишнинг ўзига хос жиҳатлари.

Таянч тушунчалар: «Адабий тур», «лирик асар таҳлили», «ичкинлик», «туйғуни тасвирлаш», «субъективлик», «эпик асар таҳлили», «тафсилот», «инсон табиати ва воқелик тасвири», «драматик асар таҳлили», «драма назарияси»

Бадий таҳлил муваффақиятли чиқиши учун текширилаётган асарнинг қайси адабий турга мансублигини ҳисобга олиш муҳим аҳамиятга эга. Адабий тур тушунчасининг моҳиятида таҳлилнинг калити ётади. Негаки, адабий тур ва жанр хусусиятлари бадий асар табиатига хос асосий жиҳатларни белгилайди. Тўғри, турли жанрлардаги адабий асарлар

текширилганда, таҳлил усуллари мутлақо ўзгариб кетмайди, лекин таҳлилчининг асарга ёндашиши, муносабат тарзи ўзгаради. Ҳар бир бадиий асар такрорланмас ва тамомила ўзига хос эстетик ҳодиса экани, айтилган вақтда у ўзи мансуб турга хос умумий жиҳатларга эга бўлгани учун ҳам таҳлилда адабий турга тегишли белгилар ҳисобга олиниши зарурдир. Лирик асарни таҳлил қилган усул билан романни ўрганиш мумкин эмас. Шунингдек, ҳикояни ўрганишда қўл келган таҳлил усули драмани текширишда иш бермай қолиши мумкин ва ҳк. Ҳар бир адабий тур табиатидаги ўзига хослик бу турга мансуб асарни таҳлил этишда ундаги асосий жиҳатдан келиб чиқишни талаб қилади.

Ўзбек адабиёт назариясидаги адабий тур атамаси русларда «род» - жинс сўзи билан берилади. Лекин ҳар икки тилда ҳам бир тушунча кўзда тутилади. Бадиий асар қандай мақсадда яратилиши (*куйлаш, ўқиш ёки кўрсатиш учун*)га ва нимани ифодалаши (*туйғу, воқеа, ёки ҳаракат*)га қараб турларга бўлинар экан, таҳлил жараёнида ҳам бадиий матннинг мақсади ва ифода имконияти ҳисобга олиб иш кўрилса, кутилган самарага эришиш мумкин бўлади.

Асарнинг тил қурилиши ва бадиий билишнинг объектга, субъектга ёхуд бадиий ифода актининг ўзига йўналтирилганлиги унинг турини тайин этади. Чунончи, бадиий асарда ё борлиқ тасвир этилади, ёки сўзловчининг ҳолати акс эттирилади, ёхуд сўзлашиш жараёнининг ўзи қайта тикланади. Сўзнинг шу уч ҳолати уч адабий турни келтириб чиқаради. Айрим мутахассислар адабий турларнинг учга бўлиниши билан тилшунослик илмидаги шахс-сон ва замон категориялари орасида муайян аналогия, айнанлик кўришади. Яъни лирика — «мен» ва «ҳозир», эпос — «у» ва «ўтмиш», драма — «сен» ва «келажак». Бу аналогияларни ҳамиша ҳам жуда муваффақиятли чиққан деб бўлмайди. Лекин таҳлил кечимида шу жиҳатлар маълум даражада ҳисобга олинса, таҳлил савиясига ижобий таъсир кўрсатади.

Бадиий асарларнинг муайян адабий турга хос хусусиятлари уларнинг санъатнинг бошқа турларидан қайбирига яқинлигида ҳам акс этади. Чунончи, эпик асарлар графика ва рангтасвирга осонроқ кўчади. Лирик асарлар эса мусиқага тез мувофиқлашади. Драматик асарлар театрда намён бўлиб, пантомимага ёвуқроқ туради.

“Эпосда одам воқеа-ҳодиса ичида кўмилиб, унинг оқимида оқади; драмада инсон воқеа устидан ҳукмронлик қилиб, унинг фонида турланиб кўринади; лирикада инсон ўз ҳолича қолади”,— дейди шоир ва адабиёттанувчи Жамол Камол¹. Таҳлил жараёнида ҳам айтилган шу жиҳатлар ҳисобга олиб иш кўрилиши жоиз. Акс ҳолда бадиий таҳлил илмий аҳамият касб этмаслиги мумкин.

Эпик асарлар таҳлилида бу турдаги асарларнинг моясида оздир-кўпдир тафсилот бўлишини кўзда тутиш лозим. Демак, эпик асар таҳлилини амалга оширишда бадиий тимсол билан тафсилотнинг қанчалик мувофиқлиги ёки

¹ Адабиёт назарияси. 2- жилд. —Т.: «Фан», 1979. —Б. 239.

нормувофиклиги ёхуд алоқасиз тасвири берган эстетик натижа қидирилиши лозим бўлади. «Алпомиш» достони таҳлил этилаётганда Барчиндан хабар келган куни Ҳакимбекка энчи сифатида берилган биядан туғилган ярғоқ тойчоқ, яъни бўлажак Бойчиборнинг сағриси тошиб, ўзини қўярга жой тополмай қолганлиги, буни кўрган Бойбўрининг уни тўқайдаги йилқиларга қўшиб юбориши, шу сабабли Алпомишнинг от сўраб Қултойга бориши, Қултойнинг унга от бермаслиги ва боз устига алпни калтаклаши, ўз молига эгалик қилолмай, қуруқ қайтган ношуд йигитга Қалдирғочой қилган иддаолар тафсилотларига эътибор қаратилмаса, тимсолларнинг моҳияти очилмайди, бинобарин, бадиий таҳлил юзага чиқмайди. Чунки асар ва ундаги тимсолнинг асл моҳияти айти шуларнинг замирига жойланган.

Лирик турдаги асарларнинг асосий белгиси очиқ ёки яширинган субъектнинг рухий ҳолати, сезимлари, ҳиссий олами, туйғулар тизими экан, бу турдаги матнни текширишда айти ўша жиҳатларга эътибор қаратилиши, эмоциянинг самимийлиги, ифоданинг ҳиссийлиги, юкумлилиги сингари лирик асарнинг савиясини белгилайдиган омилларни топишга, уларнинг ўз ўрнида қўлланилганлигини текширишга диққат қилиниши жоиз. Лирик асар таҳлилида сўзларнинг таъсирчанлиги, маънонинг тифизлиги, ифоданинг серқатламлигига алоҳида диққат қаратилиши зарурдир.

Драматик асарни таҳлил қилишда, гарчи бадиий адабиётнинг бу тури ҳам сўз воситасида яратилсада, сахнага мўлжалланганлиги, томоша кўрсатиш мақсадида дунёга келтирилганлиги, унда муаллифнинг иштирок этмаслиги, тимсолларнинг хатти-ҳаракатларига бирор даражада ҳам муносабат билдириш имкони йўклиги кўзда тутилиши лозим бўлади. Шундагина бу турдаги асарларнинг ҳаётий ва бадиий моҳияти ҳамда эстетик жозибасини бир даражада намоён этиш мумкин бўлади. Драматик асарлар таҳлилида тўлиғича Кунботиш эстетикасида қарор топган йўриқларидан фойдаланиш кўпроқ самара беради. Негаки, бу тур Кунчиқишда чуқур илдизга эга бўлмаганлиги учун уни текшириш борасида ҳанузгача ҳам илмий жиҳатдан мустаҳкам тамойиллар шакллантирилмаган.

Адабий турларга хос хусусиятларни ҳисобга олишнинг ўзи таҳлилнинг тўқислиги учун етарли эмас. Негаки, адабий турлар ўз навбатида жанрларга бўлинади ва улар ҳам бир қатор жиддий ўзига хосликларга эгадир. Таҳлилга тортилган муайян асарнинг жанрга хос хусусиятлари ҳам кўзда тутилгандагина кутилган самарага эришиш мумкин. Чунончи, лирик турнинг ғазал жанрини таҳлил қилишдан туюқ, мувашшаҳ ёхуд чистонни тадқиқ этиш тамоилага фарқ қилади. Шунинг учун ҳам бадиий таҳлил кечимида адабий жанрларга хос жиҳатларни ҳам кўзда тутиб иш кўрилгандагина таҳлилчи тўхтамлари нисбатан тўлиқ, чуқур ва аниқ бўлади.

IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ

1-мавзу. Бадий таҳлил ва унинг турлари.

Ушбу мавзудаги амалий машғулотда тингловчилар кўркам таҳлилнинг шаклига кўра оғзаки ва ёзма, мақсадига кўра эса илмий (филологик) ҳамда ўқув (дидактик) таҳлил борасидаги назарий тушунчаларини амалиётга қўллаб кўрадилар. Кўркам таҳлилнинг бу турлари ўртасидаги ўртоқ ва айирмали жиҳатлар билан бевосита муайян бадий асарни текшириш кечимининг ўзида танишадилар.

2-мавзу. Бадий таҳлил тамойиллари.

Бу йўналишдаги амалий машғулотда кўркам асар таҳлилининг нотугаллик, шахсий фикрлик, яхлитлик, тизимилик, ҳиссийлик, тарихийлик сингари бир қатор тамойиллари муайян асарни илмий тадқиқ этиш асносида қандай қўлланилиши кераклиги амалиётда синаб кўрилади.

3-мавзу. Бадий таҳлилнинг йўналишлари.

Назарий сабоқларда таҳлил йўналишлари борасидаги илмий тушунчалар бу амалий машғулотда синовдан ўтказилади. Чунончи, тингловчилар генетик йўналишдаги таҳлил психологик йўналишдагисидан униси эса лингвистик таҳлилдан қандай айирмаларга эга бўлиши мумкинлигини бевосита бирор асарнинг таҳлилинини амалга ошириш асносида синовдан ўтказадилар. Яъни ҳар бир профеесор-ўқитувчи конкрет бир асарни битта йўналишда таҳлил қилишга уриниб кўради ва қндай натижага эришилганини тушунтириб беради.

4-мавзу. Лирик асарлар таҳлили.

Бу мавзудаги амалий машғулотда ҳазрат Навоий, Чўлпон, Ғафур Ғулом, Миртемир, Абдулла Ориф, Ҳалима Худойберди, Шавкат Раҳмон, Фахриёр сингари шоирлар қаламига мансуб соф лирика намуналари таҳлил қилиниши кўзда тутилади. Тингловчилар бир ижодкорнинг бир неча лирик асарини ҳам илмий, ҳам ўқув таҳлиliga тортадилар. Лирик асарлар таҳлилида муаллиф мени ва рамзий ифодаларга эътибор қаратилиши лозимлиги кўзда тутилади. Шунингдек, оҳанг ва ритм ҳам бу тур асарлар таҳлилида муҳим экани ҳисобга олинади.

5-мавзу. Эпик асарлар таҳлили.

Ўзбек адабиёти хазинасида эпик асарлар ҳам жуда улкан салмоққа эга. Эпик асарларда ҳамиша оздир-кўпдир тафсилот бўлади ва адабий тимсолларнинг табиати ана шу тафсилотлар асносида очила боради. Катта, ўрта, кичик насрий жанрлар ҳамда эпик дostonлар таҳлилида портрет, пейзаж, характер тасвири воқеалар билан уйғунликда берилиши битикнинг кўркамлик даражасини оширишига эътибор қаратилади. Тингловчилар О. Ёқубовнинг “Кўхна дунё”, з. Қуролбой қизининг “Тафаккур”, Н. Эшонқулнинг “Гўрўғли”, А. Йўлдошнинг “Пуанкаре”, Л. Бўрихоннинг “Қуёш ҳали ботмаган” асарларини таҳлил қилиш амалиёти билан шуғулланадилар.

6-мавзу. Драматик асарлар таҳлили.

Драматик асарлар таҳлили – жуда мураккаб кечим. Негаки, ўқиш учун эмас, балки намойиш этиш учун ёзиладиган сахна асарида муаллиф иштироқи мутлақо бўлмайди ва у воқеалар ривожига таъсир кўрсата олмайди. Драматик асардаги ҳар бир тимсол ўз табиатини ўз хатти-ҳаракат ва гап-сўзлари орқали намоён этади. “Абулфайзхон, “Шоҳ Эдип”, “Мирзо Улуғбек”, “Темир хотин”, “Арабмуҳаммад Баҳодирхон” асарларини таҳлил қилишда сахна асарига хос жиҳатлар ҳисобга олинади.

V. МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ

Ушбу модул бўйича “Бадиий таҳлилнинг илмий мактаблари” мавзуси мустақил таълим учун ажратилган. Бу мавзу бадиий адабиёт пайдо бўлганидан буён унга ёндашишнинг турли илмий мактаблари ҳақида тушунчага эга бўлишлари талаб этилади. Чунончи, кўркем асарни таҳлил қилишнинг ҳерменевтик, интерпретатсия, ижтимоий ва формал, тарихий-функционал, маданий-тарихий, социологик, қиёсий-типологик ва б.к. илмий мактабларига хос жиҳатлар тегишли адабиётлар ёрдамида ўрганилади.

Мустақил таълим ушбу модулнинг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда қуйидагича амалга оширилиши мақсадга мувофиқ бўлади:

- илмий адабиётлардан фойдаланган ҳолда бадиий таҳлилнинг илмий мактаблари моҳияти билан танишиш;
- “Бадиий таҳлил асослари” деб номланган махсус адабиёт ва унинг электрон версияси ёрдамида кўркем таҳлилнинг илмий мактаблари тўғрисида тушунчаларни мустаҳкамлаш;
- берилган амалий топшириқларни бажариш.

VI. ГЛОССАРИЙ

“БАДИЙ ТАҲЛИЛ АСОСЛАРИ” ФАНИДАГИ АЙРИМ ИЛМИЙ АТАМАЛАР СЎЗЛИГИ

Бадиий мазмун — муайян адабий асарда акс этган серқирра реал борлиқ, мураккаб инсоний хатти-ҳаракат ёки ҳис-туйғулардан иборат.

Бадиий шакл — муайян бадиий асар моҳиятининг бадиий тасвир воситалари орқали эстетик мазмунга эга тарзда ифодаланиш йўсини.

Ўқув таҳлили — адабий асар матнининг ҳаётий ва бадиий мантиғи ҳамда эстетик жозибасини кафш этиш орқали ўқувчиларда баркамол шахсга хос маънавий сифатларни шакллантиришга қаратилган илмий-педагогик фаолият.

Адабий-эстетик объект — ўқувчи ёки таҳлилчининг хоҳиш-иродасига боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлиб, ўқиган кишиларга ўз ҳолича эстетик таъсир кўрсата оладиган ва субъектнинг фаолияти йўналтирилган бадиий воқелик.

Субъект — бирор бадиий асарнинг хусусиятларини тадқиқ қилиш натижасида кашф этган бадиий маънолар билан бошқа кишиларни ҳам

хабардор қилишга тутинган шахс.

Интерпретация — қадим антик даврлардан буён бадиий матнни ўрганиш ва изоҳлашга татбиқан қўлланиб келинган тушунча бўлиб, латинча *interpretatio* сўзидан олинди, “воситачилик” маъносини англатади. Атама сифатида эса а) “бирор нарсани талқин қилиш, тушунтириш;” б) бирор асар ёки санъаткорни ижодий жиҳатдан изоҳлаш маъноларини билдиради¹.

Ҳерменевтика — мураккаб ва чалқаш маъноли матнларни тушуниш санъати ҳамда уни илмий талқин қилиш тамойиллари ҳақидаги фан.

Таҳлил йўналиши — таҳлил этилаётган бадиий асарнинг қайси жиҳатни ўрганишга устувор аҳамият қаратиш кераклигини англатадиган тушунча.

Генетик йўналишда таҳлил этишда ўрганилаётган асарнинг юзага келиш жараёни, битилган вариантлари, ёзилиш сабаблари тадқиқ этилиши кўзда тутилади.

Типологик йўналишда текширилаётган асар ва унинг муаллифи билан шу даврда ёки ундан олдинги вақтларда яратилган ўзга асарлар ҳамда адиблар орасидаги ижодий таъсир, адабий ворислик, муайян матнни юзага келтирган бадиий ёки ҳаётий манбалар, таҳлил этилаётган асарнинг ўша даврда яратилган бошқа асарларга ўхшаш томонларини аниқлашга устувор аҳамият қаратилади.

Функционал йўналишда амалга оширилган таҳлилда асарнинг ижтимоий таъсир кучига алоҳида диққат қаратилади.

Фалсафий йўналишда ёзувчи дунёқарашининг хусусиятлари ва таҳлил этилаётган асарда адиб эътиқодининг, унинг оламни кўриш, англаш, тушунтириш ҳамда кўркем акс эттириш тарзининг намоён бўлиши текширилади.

Психологик йўналишда адибнинг ижодкор шахс сифатидаги ўзига хослиги, ижодий жараён психологияси, асар устида ишлаш усули, шу жараёндаги руҳий ҳолати ва уларнинг таҳлил қилинаётган асарда қолдирган нуқси, унинг савиясига кўрсатган таъсири кабилар ўрганилади.

Лингвистик йўналишда асосий эътибор текширилаётган асарнинг нафақат бадиий-эстетик, балки бадиий тил ҳодисаси эканини ҳар жиҳатдан ўрганишга қаратилади.

Эстетик йўналишида таҳлил қилувчининг асосий эътибори бадиий асарнинг кўркемлигини таъминлаган омилларни излаш ва топишга, уларнинг эстетик вазифаси ва аҳамиятини кўрсатишга қаратилади.

Тарихий-типологик ёндашув назариясига кўра тарих такрорийлик қонуни асосида ривожлангани учун унда универсаллик устувор мақомда бўлади. Бу назария фолклор асарларига дунё миқёсида кечган ва кечадиган умумий ижтимоий-сиёсий кечимнинг оқибатида табиий равишда юзага келадиган эстетик ҳодиса ўлароқ ёндашиб, турли мамлакат ва миллатларда жамият тараққиёти бир хил ёки бир-бирига яқин қонуниятларга амал қилгани каби оғзаки бадиий ижод намуналарининг юзага келиши,

¹ Словарь иностранных слов. –Москва: «Альга-Принт», 2008. С. 151.

ривожланиши ҳам бир хил қонуният асосида боради.

Компаративистика “солиштириш”, “қиёслаш” маъноларини англатувчи латинча *comparativus* сўзидан олинган бўлиб, бадиий асарни солиштирма ўрганишни ёки турли миллий адабиётлар ўртасидаги ўхшаш ҳамда фарқли жиҳатлар ва уларнинг илдизларини текширишга диққат қаратилишини англатади.

Тарихий-функционал ўрганиш филологик таҳлилнинг ўзига хос йўналиши бўлиб, унда бадиий матн китобхон онги ва туйғуларига кўрсатган таъсир босқичлари, адабий асарнинг ўқувчи онгидаги «вариантлар»ининг тарихий динамикаси, унинг матни билан турли даврларда танишган китобхонлар тасаввурида қолдирган изларининг тарихи тадқиқ этилади.

Тарихий-функционал ўрганилаётган бадиий матннинг синчилар, адабиёттанувчилар, актёрлар, режиссёрлар, рассомлар каби илм ва санъат намояндалари томонидан турли даврларда қилинган интерпретацияси ифодасидир.

Бадиий таҳлил — адабий асарнинг бадиий ва ҳаётий мантиғи ҳамда эстетик жозибасини англашга йўналтирилган илмий фаолият.

Филологик (илмий) таҳлил бадиий асардаги тасвирнинг ҳаётий ва бадиий мантиғи ҳамда эстетик ўзига хослигини англашга йўналтирилган ҳиссий-интеллектуал фаолиятдир.

Ўқув таҳлили бадиий асардаги тасвирнинг ҳаётий ва бадиий мантиғи ҳамда эстетик ўзига хослигини англаш орқали ўқувчиларни баркамол шахс сифатида шакллантиришга йўналтирилган эстетик-педагогик фаолиятдир.

Тамойил — бирор фаолиятнинг юзага келиши учун амал қилиниши шарт бўлган талабларни англатувчи тушунча.

Структурализм бадиий асар асосида ётган, уни ташкил этган фикрнинг шаклий таркибини аниқлаш, англатиш ва ифодалашга қаратилган илмий фаолиятдир.

Унсур (элемент) — тадқиқотнинг предметини ташкил этиб, бошқа бўлақларга ажратилмайдиган бутунлик.

Тизим (система) — бир-бирлари билан муайян тарзда бириккан унсурлар мажмуи.

Муносабат — унсурлар ўртасидаги алоқа. Бунда унсурлардан бирининг ўзгариши бошқаларини ҳам ўзгартиради.

VII. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

Асосий адабиётлар:

1. Есин А. Принципы и приемы анализа литературного произведения. – Москва: «Флита», «Наука», 2002.
2. Жўраев Т. Онг оқими. Модерн. – Фарғона. “Фарғона”, 2009.
3. Йўлдошев Қ. Адабиёт ўқитишнинг илмий-назарий асослари. - Т.: «Ўқитувчи», 1997.
4. Йўлдошев Қ. Ёниқ сўз. –Т.: “Янги аср авлоди”, 2006.
5. Қозоқбой Йўлдош, Муҳайё Йўлдош Бадиий таҳлил асослари. –Т.: “Камалак пресс”, 2016.
6. Каримов Б. Адабиётшунослик методологияси. –Т.: “Muharrir”, 2011.
7. Каримов Ҳ. Адабиёт назариясининг илмий асослари. –Т.: “Vangi nashr”, 2010.
8. Литературный энциклопедический словарь. —М.: «Советская энциклопедия», 1987.
9. Ортега-й-Гассет. Эстетика. Философия культуры. -М: «Искусство», 1991. -590 с.
10. Расулов А. Таҳлил, талқин, баҳо. –Т.: “Фан”, 2006.
11. Саримсоқов Б. Бадиийлик асослари ва мезонлари. -Андижон. “Ҳаёт”, 2005.
12. Улуғбек Ҳамдам. Бадиий тафаккур тадрижи. –Т.: «Янги аср авлоди», 2003.
13. Улуғбек Ҳамдам. Янгиланиш эҳтиёжи. –Т.: “Янги аср авлоди”, 2007.
14. Улуғбек Ҳамдам. Янги ўзбек шеърляти. –Т.: “Адиб”, 2012.
15. Қахрамонов Қ. Адабий танқид: янгиланиш жараёнлари. Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2009.
16. Қуроноф Д. ва бқ. Адабиётшунослик луғати. –Т.: «Фан», 2010.

Қўшимча адабиётлар:

1. Одил Ёқубов. Кўхна дунё. Фафур Гулом номидаги нашриёт, 1983.
2. Абдулла Орипов. Асарлар. 1- том. Фафур Гулом номидаги нашриёт, 2001.
3. Рауф Парфи. Сайланма. –Т.: “Академнашр”, 2013.
4. О. Мухтор. Алишер Навоий ва рассом Абулхайр. “Шарқ”, 2008.
5. Ҳалима Худойбердиева. Буюк кушлар. –Т.: “Ўзбекистон”, 2012.
6. Аҳмад Аъзам. Ҳали ҳаёт бор. –Т.: “Ўзбекистон”, 2012.
7. Усмон Азим. Куз. “Шарқ”, 2008.
8. Н. Эшонқул. Маймун етаклаган одам. “Янги аср авлоди”, 2004.
9. Н. Эшонқул. Гўрўғли. “Шарқ юлдузи”, 2012 йил 2-3- сонлар.
10. Фахриёр. Аёлғу. –Т.: “Шарқ”, 2000.
11. Фахриёр. Геометрик баҳор. –Т.: “Маънавият”, 2007.
12. Л. Бўрихон. Жазирамадаги одамлар. Ғ. Гулом номидаги НМИУ, 2012.

13. Л. Бўрихон. Қуёш ҳали ботмаган. “Ўзбекистон”, 2015.
14. И. Шомурод. Мағлубият. “Янги аср авлоди”, 2005.
15. И. Шомурод. Одамхўр. “Davr Press”, 2007.
16. С. Вафо. Оворанинг кўрган кечирганлари. “Шарқ”, 2008.
17. Зебо Мирза. Руҳ кукунлари. –Т.: “Шарқ”, 2008.
18. Тўхтамурод Рустамов. Капалаклар ўйини. –Т.: “Шарқ”, 2005.
19. Ойдиннисо. Қоралама. Ғафур Ғулом номидаги АС нашриёти, 2016.
20. Улуғбек Ҳамдам. Сабо ва Самандар. –Т.: “Ўзбекистон”, 2011.
21. Зулфия Қуролбой қизи. Ўлим ҳеч нарса эмас. –Т.: “Янги аср авлоди”, 2011.
22. Абдуқаюм Йўлдош. Пуанкаре. –Т.: “Ўзбекистон”, 2014.
23. Абдуқаюм Йўлдош. Дарё. –Т.: “Янги аср авлоди”, 2016.